

ИСҲОҚХОН ТЎРА ИБРАТ

ТАРИХИ ФАРҒОНА

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2005

Нашрга тайёрловчилар, изоҳ муаллифлари:
Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов

БИСМИЛЛАҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Ҳамдимиз ул зоти вожиб ул-вужудғаким, мавжудоту махлуқотларини «кун» ибораси илан вужудға чиқоруб, холиқ ул-халқ вас-само ва соний ул-кавокиб вал-ҳаво ул зоти пок ақдас эконин зул-уқулларга аён ва ошкора этиб, алар маишати ва фойдасиға анвоъи фавокиҳот ва ниъамотларни курраи арзда халқ этиб, муждаи «халақа лакум ма фил-арзи жамиъан»¹ оятин юборди.

Ва дуруди номаъдуд ўтмиш анбиёи изомларинаким, барчалари ходийи умам ва набийи мухтарамдурлар. Алал-хусус салавоту салом набийуно саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларинаким, шофиъи жами умам ўлуб, «лав лока ламо холақтул-афлок»² муждасига ноил ўлуб, «ва-ласавфа ютика роббука фатарзо»³ ояти каримаси ҳақларида нозил ўлмишдур.

Ва дуруди номаъдуд чаҳор ёри изом ва хулафойи киромларинаким, миллати ислом учун сидку эҳсон ва базли жон этмишлар.

Аммо баъд, бу бандаи Худо ва уммати Мустафо алкан ул-лисон, нотавон, аъни Қози Исҳоқхон, сокини қалъаи Хон, аъни Тўрақўрғон мин музофоти Фарғон ва аз иқлими Туркистон, бу тарика аён ва бу тарзда баён қилурки, банда илмия муҳаббатинда умрум сарф ўлуб, гоҳ-гоҳи тафосир ва аҳодислар ила мутолаада бўлуб ва баъзи вақтларда таворихлар иштиғолинда бўлуб, бу олами фонийдан ўтмишлар сурати ҳол ва тааййуши афъоллари табодули замон ва инқилоби ошондан табдил бўлуши мани ҳайратга солиб, олам таърихларин кўруб, илми таърих бир илми шариф ва бир фанни ажиблиги маълум ўлиб, ҳам «наҳну нақуссу алайка аҳсан ал-қасос»⁴ мазмунича ҳодисоти олам ва маишати одамдан воқиф ўлмаган инсонлар воридоти ва зухуроти замондин беҳабар ўлиб, Каломи қадим мафҳуминча «ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламун»⁵ мантиқинча билмагон асфал, балки қал-анъом, бал ҳам азал ўлуб, мавжудот ва мукаввинот холиқи парвардигори олами оламиённи ўн сакиз минг оламиндан бирини билмай, билса ҳам комил эътиқод қилмай, илмдан Мосуво ва Дангасаи даргоҳ бўлиб, ҳайвони нотиклик исмила машҳур ва бу лақабға мағрур ўтар экан, чунончи, Исломбул

¹ **Халақа лакум ма фи-л-арзи жамиъан** - Сиз учун Ердаги барча нарсани яратди («Бақара» сураси, 29).

² **Лав лока ламо холақтул-афлок** — Сен бўлмасанг, фалакларни яратмаган бўлардим (Мухаммад алайҳиссаломга хос нозил бўлган кудсий ҳадис).

³ **Ва ласавфа ютика роббука фатарзо** - Яқинда Парвардигорингиз сизга (шундай неъматлар) ато этурки, сиз (у илоҳий марҳаматлардан) рози бўлурсиз («Зухро» сураси, 5).

⁴ **Наҳну нақуссу алайка аҳсан ул-қасос** - (Эй Мухаммад), Биз сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз («Юсуф» сураси, 3).

⁵ **Ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламун** — Айтинг: «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!» («Зумар», 9).

шуароларидан Исмоил Сафо айтур. Дерки:

*Налар таҳсил эдар бир аср ичинда бузурги одам,
Ўзуқдур жаҳл ила кечмиш ўлан бир умр сад сола.*

Ўз йил умр кўруб, маснуоти илоҳий ва махлуқоти ломутаноҳийларини мушоҳада қилмай, хоби ғафлатда хусну қабиҳ ашғени имтиёздан орий ўтар экан зул-уқул ва увл ул-абсорларга мафҳум ва маълумдурки, тахт ас-самоуд-дунёда ва курраи арзда мавжудот ва махлуқотларини анвоъ ва авзоълари ҳар бири мушоҳидин ва муваҳҳидиндурки «фаъьолун лима юрид»⁶ иродасига марбут ва бу даврда мазбутдур. Ва ҳам ақолими асбаъадаги махлуқларин хавос ва афьоллари ҳаво ва эътидоллари фоили мухторни камоли кудратига шоҳиддур. Оламни тамом кўрмак ва кезмак бир бандага муяссар ва мумкинотдан эмас учун ойоти қуръония «ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин»⁷ буюрмишдур.

Ҳосил ул-калом ал-муддао ва-л-маром инсон анча-мунча бақадри илм башарият таворихидан билмак лобуд⁸ ўлмоқи маълумдур. Лоақал киши ўз мутаваггин ерини билмак заруриятдандур. Билмаса, тафосир ва аҳодисларда ва таворихларда мубаййиндур: кўрмак ва билмак илмдандур. Чунончи, бу бизни мутаваггин бўлуб турган Туркистон музофотида Фарғона деб машҳур ва бу лафз илан мазкурдур, муни таърихи қадимияларда бўлса ҳамки кимлар ўтган ва кимлар тарафидан бино бўлғонлиги ҳеч кимни маълуми бўлмай, Фарғона исми илан иктифо қилганлар. Бинобарин, бу адим ул-иститоъат⁹ Фарғона аҳлидан бўлиб, бу Фарғона аҳлига ўз иқлим ва мамлакатларин таърихини билдурмак бўлиб ва ҳам ман ваззаҳа муъминан фақааннама аҳйаху¹⁰ мўжибинча бир таърих қолдирмоқ мақсадим бўлиб, таърихлар жамъ қилиб, миллатга ёдгор қолдурдум. Ва ҳам сиёсий тарафига бу китоб муносиб забон ва асбоби овон бўлиб, зарурлиги маълум ўлди. Бинобарин, бир неча вақт умрни тарихларга масруф этдим ва бу ерга етдим. Фарғона бир шаҳри қадим ва аҳолийи надимдурки, аввали Искандари Румийдан ва Қубод ва Афросиёбдан қолгандур. Муни атиййул баён равшан қилинур. Ҳоло исмини таҳқиқ қилиб бўлиб, сўнгра бино ва ободонининг ёзамиз. «Ажойиб ул-булдон» таърихида мазкурдурки, Искандари Румий Ақсои шарифда зулумотга борган вақтларида Фарғона баҳодир деган умароларидан бирини кўйиб кетиб, ул киши обод қилган экан. Ул киши номига мусаммо бўлган дейдур. Аммоки, «Равзат ус-сафо»¹¹да Нўширавон¹² отаси Қубод¹³ подшоҳ вақти вафотига яқин Туркистон мамлакатининг Нўширавон ўғлига таъйин қилиб, Фарғонани аксар жойларини ул обод қилгон экан. Қубо¹⁴ни Қубод ўзи бино қилган экон. Фарғона пойтахти ул вақтда Қубо экон. Ва баъзи вақтларда Ахсикент пойтахти бўлгон экон... воқеаси минбаъд ёзиладур. Валҳосил Фарғонага тарихларда кўб сўзлар ёзилгон экон. Бу жумладан, «Тарихи мулҳиқоту-с-сароҳ»да иборати арабий илан бул тарика ёзадур: «Билод ул-Фарғона дийорун хасибун восиъатун. Ва бақоу ниам рийозуҳо мариъатун ва аросуҳо васиъатун. Ва мин атйаби амакиниҳа ҳаввон ва аъзобиҳа маъан ва асроъуҳа наман ва адрокиҳа симоран ва аброкуҳа мазоран балдату Уш ва биҳа жабалани мутабаррикани. Барокатун ва Ҳанафун. Ва ҳаволай Барокатин мазорот ул-аброр ва-с-сулоҳо ва қабру Асаф бин Бурхайо ва вазир Сулаймон бин Довуд алайҳиссалом ва биҳа индан-набси машҳад Қутайбата бин Муслим биқарйати Гулжа. Ва машҳадани машҳаду-р-руус ва машҳаду-н-нуфус Бописид сишон. Ва йуколу биҳа алфон ва

⁶ **Фаъьолун лима юрид** —Зотан, Парвардигорингиз фақат Ўзи истаган ишни қилгувчи зотдир («Худ» сураси, 107).

⁷ **Ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин** — Ер тубларидаги ҳар бир дон, бор ҳўлу курук нарса, албатта, Очиқ Китобда (яъни Оллохнинг илми азалийсиди) мавжуддир («Анъом», 59).

⁸ **Лобуд** - зарур, лозим.

⁹ **Адим ул-иститоъат** - имконсизлик.

¹⁰ **Ман ваззаҳа муъминан фақааннама аҳйаху** — Кимки мўмин одамни яхшиликка йўлласа, тушунмаган нарсасини тушунтирса, бамисоли уни қайта тирилтирган қабидир.

¹¹ **«Равзат ус-сафо»** («Софлик боғи») - Мирхонднинг етти жилдлик тарихий асари.

¹² **Нўширавон** - адолати билан машҳур бўлган Ажам подшоҳларидан.

¹³ **Қубод** - Баъзи тарихларда Кайқубод, Ажам подшоҳларидан.

¹⁴ **Қубо** - Фарғона вилоятидаги Кува шаҳри.

сабъа миа мин ас-саҳобати ва-т-тобиъийн жаа ва иззату арсилҳиҳим амир ул-муъминин Усмон бин Аффон розийаллоҳу анҳум ва амри алайҳим Муҳаммад бин Жарир. Фасташҳиду ва исматуҳу жамиъан ва-л-қиссату маъруфатун. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Жабал байнал Қубо вал-Уш ва шаҳри Нав. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб каррамаҳуллоҳу ваҷҳаҳу ба Хўқанд қарийбун мин Сайхун машхур. Машҳад майдонун биҳи Бешариқ ва машҳаду Элик Нажр ал-мозий тоййибаллоҳу қурраҳу бо Вузжанд»¹⁵, — деб Фарғона атроф ва акнофлариндаги саҳобаи изом ва авлиёи киромларни баён қилгон экон. Ва лекин «Тарихи табакот ут-тоҳирий»¹⁶ да мастурдурки: «Дар Фарғона зилзилаи азим воқе шуде дар санаи 1035 ҳижрий дар пойтахте Фарғона ке дар он хин Аҳси буде аст. Бар наҳаж вайрон гардида ке чандин ҳазор мардумон дар зире иморат монде. Дар рўзи аввал беҳафтод нуубат ҳаракаташ расида то муддате шаш моҳ имтидод ёфте»¹⁷, — деган экон. Ул вақтда Фарғона пойтахти Аҳси экон, яъни 579 милодийда. Бу Фарғонани шаҳарларидан кўҳналари Қубо ва Аҳси бўлиб, ҳар бир подшоҳлар духули илан бир-бир пойтахт бўлиб, сўнгра бўлак подшоҳ духулида бўлак ерни пойтахт қилиб, ҳар бир вақтда бир жой пойтахт, бир жой шаҳар бўлиб, аввало пойтахт Қубод экан. «Қомус»¹⁸ да мазкурдурки: «Қубоддан кўп машоҳир шуаро чиққан экон. Чунончи булардан шуародан Рукниддин Қубойи асли Мовароуннаҳрда Қубо шаҳридан чиқиб, Исфохонға саёҳат этуб, Бадриддин Чочийми илан мушоарада бўлиб, Асириддиннинг шогирдидур. Уламои изомдан амир ул-имом шамс ул-миллати ва-д-дин Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Қубодий салламаҳуллоҳу чиқмиш экон. Қубодни биноти ҳар мамлакатда кўб бўлиб, баёни иншааллоҳ ёзиладур. Қубодни ўғли Нўширавон Туркистон музофотида кўб ерни обод қилгон экон». Машхурдурки, Кайқубодни пойтахти Қубод экон. Сўз аммоки, «Тарихи Табарий»¹⁹нинг учинчи жилдида ҳадис подшоҳ Нўширавон песар Қубод деб қилгон зикрида Қубод вафотидан сўнг Нўширавон тож кийиб, тахтга ўлтургонда, ҳамма умаро ва уқало хурсанд бўлгон экон. Сухбати подшоҳга роғиб, на учунки, отосини ҳаётидаги ақл ва каёсат ва адолати маълум бўларга муайян экон. Аноси хурсандлик изҳор қилгони ҳам «Табарий» ва «Равзат ус-сафо»да машхурдур. Шул подшоҳлигини аввалида ҳамма мамлакатларга номлар юборуб, ҳаммани мутиъу мунқод қилиб, кўб шаҳарларни обод қилиб, ҳеч асари зулм қолмай, замони адл экон. Ҳаётилла деган Балх подшоси тобе бўлмай, урушмакчи бўлиб, Балх, андан ўтиб Туркистон ва Фарғона ва Мовароуннаҳр шаҳарларига келган экон. Андин яна подшоҳлигига кетган экон. Бул тариқа подшоҳ бўлиб, қирқ саккиз йил туруб, ўшал асрларда Туркистон ва Мовароуннаҳрда неча-неча ерларни обод қилгонини Аҳсидаги воқеаси минбаъд ёзиладур. Бу Нўширавон Қубод ўғли, буни асри, Муҳаммад алайҳиссаломни таваллудлари Нўширавон вақтида экон. Таваллуди набийийинони тўртинчисинда Нўширавон вафот қилгон экон.

«Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғона иборати ҳар хонадур. Ҳазрат Искандар замонларида Ақсои шарифга боргонларида Фарғона ерида бир-икки адад форсисондин

¹⁵ **Таржимаси:** Фарғона мамлақати серҳосил кенг диёрдир. Боғлари катта турли неъматларга тўла. Унда ҳавоси мусаффолиги, сувлари мазалиги, мевалари ширинлиги, муқаддас мазорлари билан машхур Ўш шаҳри бор. У ерда Барока ва Ҳанаф деган икки муқаддас тоғ бор. Бароканинг яқинида аброру аслафларнинг мазорлари, Сулаймон бин Довуд (а.с.)нинг вазири Асаф бин Бурайхо қабри жойлашган. Қутайба ибн Муслимнинг қабри эса унга (Ўшга) тегишли Гулча кишлоғида. Силон Бописид деган жойда лашкарбошилар ва аскарлар дафн қилинган икки мазор бор. Айтишларича, халифа Усмон ибн Аффон буйруғи билан Муҳаммад ибн Жарир бошчилигида 1700 саҳоба ва тобеинлар бу ерга юборилган. Уларнинг барчалари шаҳид бўлиб, шу ерга дафн қилинганлар. Абдуллоҳ бин Жабал қабри Кува ва Ўш шаҳарлари орасидаги Нов шаҳрида. Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб қабри эса Қўқонда, Сайхун яқинида. Яна Бешариқ ва Элик Нажр қадимда улардаги қабрлари билан машхур эдилар. Оллоҳ Вузжанддаги кишлокларни ҳам обод айласин.

¹⁶ **Тарихи табакот ут-тоҳирий** - Тоҳир Муҳаммад бинни Имоуддин Сабзаворий (XVI аср ярми - XVII аср бошлари) қаламига мансуб тарихий асар.

¹⁷ **Таржимаси:** Ҳижрий 1035 йил Фарғонада кучли зилзила содир бўлган. У вақтда Фарғонанинг пойтахти Аҳси эди. Нагжада у ерлар вайронага айланиб, бир неча минг кишилар иморатлар остида қолиб кетганлар. Дастлабки кун ер силқиниши 70 мартагача етган ва олти ойгача давом этган.

¹⁸ **«Қомус»** — машхур «Қомус ул-аълум» асарининг қисқартма шакли.

¹⁹ **«Тарихи Табарий»** - Абу Жаъфар Муҳаммад бинни Жарир ат-Табарийнинг (838-929) машхур тарихий асари.

муҳожир бўлиб келиб, ўлтургон бечора деҳқони бодиянишинлар бор экон. Подшоҳга арзи аҳвол қилмоқ бўлиб, пешкаш учун нон-туз ўрнига бисотларидаги товукларини пишуруб нон илан ҳазрат Искандарга тутгон эконлар. Анда ҳазрат Искандар савол қилибдурларки: «Бу нимадур?» деб. Анда арз қилгувчи форсийлар жавоб берибдурларки: «Мурғу нон». Яъни товук илан нон деганларида, подшоҳ Искандар: «Арзларингиз нимадур?» деганда, «Арзимиз: бул тургон жойимизни шаҳар қилиб берсангиз экон» дегонларида умаролари ичиндан бир бофаросат соҳиби ақл кишини таъйин қилиб, шаҳар қилмоққа амр қилгон эконлар. Ул кишини оти Фарғона баҳодир экон. Ул киши неча йиллар ҳаракат қилиб, ҳар шаҳардан, ҳар хонадан одам олиб ўтқузуб, отини Ҳар хона деб қўйуб, Ҳар хонани Парғона деб ўқуб ва ҳам ул муассис кишини исми(ни) қўймоқ бўлиб, Фарғона шуҳрат топган, аммоки алҳолда Марғинон дерлар. Ўшал товук илан нон тутган ердур Марғинон шаҳри исми бўлиб, Фарғона умумий иқлимига исмдур. Чунончи, мунга далил Марғинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мазор бордур. Ул киши тушган ерлар будур.

«Тарихи шоҳи Жарир»²⁰ да ёзибдур: «Исломдан қадим Қубод подшоҳ замонида маркази ҳукумат Қубо шаҳри бўлиб, анда мўғулиялар подшоҳларидан Хушдод дегон қалмоқ ҳукумат суруб, мажуслар қўлинда эди. Андин неча омон ўтиб туруб, сўнгги вақтда Каъб ул-Ахбор розияллоху анҳу неча минг араблар ила келиб, муҳораба қилиб, охируламр қалмоқ ғалаба қилиб, арабларни намозда қириб, мағлуб қилгондан сўнг улар кетиб, ҳазрат Усмон замонларида Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир келиб, улар ҳам кўб ерларни исломобод қилиб, Қубода Хушдодни ўлдуруб, андин ўтуб Ахсидаги Ҳурмузни ўлдуруб, андин Косонда бўлган Ахшид дегонни қочуруб, Карвонбас дегон тобеъ бўлуб, ялгон байъат қилиб, охири ул ҳам кўб қалмоқ қўшини илан арабларни қириб, қолгонлари Арабистон кетгонларидан сўнг ҳижрий 96-97-йилларда ислом тарафидан футухот ўлуб, Имом Қутайба бин Муслим келиб, Бухоро тарафда бу мамлакатни бутун исломобод қилиб, бу шаҳарлардан кўб уламо ва фузалолар чикмиш экон. Булардан соҳиби «Ҳидояи шариф»²¹, Марғинондан мошоҳир, Сўфийундан Абу Исҳоқ ибн Иброҳим Қубодий чиқиб, султон Маҳмуд Сабуктегин замонида Қубо шаҳри обод бўлиб, Байғу бин Туғон ҳукм суруб, адлу ҳаққоният ила машҳур, сўнгра манғулия қайтадан фитна чиқоруб, хароб бўлгон экон. Анинг кейинги исломобод бўлиши Имом Қутайба бин Муслим тарафларидан бўлгон. Бу зоти шариф марқадлари Марғинонда Гулж қишлоғидадур. Ул киши фатҳ қилгонлар мужмалан ёзилиб ўтди, муфассалан ёзамиз.

Чунончи, аввало арабларни ҳазрат Али замонларида Каъб ул-Ахбор маноқибларида²² мастурдурки: «Ҳазрат Каъб ул-Ахбор бош бўлиб, неча минг саҳобалар илан келганларида Фарғона шаҳарларида мўғулиялар илан муҳораба қилиб, қалмоқлар ғолиб бўлиб, қайтиб кетгон эконлар. Сўнгра ҳазрат Усмон замонларида Жарир бин Абдуллоҳ воқеалари бул эконки, Туркистон шаҳарлари аксари исломобод бўлиб, қалмоқ қўлидан давлат арабларга ўтганда, пойтахт йироқ учун ҳар доим қалмоқлар талон-торож қилиб, мусулмонларни бесаранжом қилиб турар экон. Ул вақтларда бу шаҳардин икки киши Арабистонга арзга боргон эконки: «Биз - аҳли исломни мажусийлардин халос қилсалар» деб.

Анда ҳазрат Усмон тарафларидан Жарир бин Абдуллоҳ ном зотни — ҳазрат Усмон набираларини амирлашкар қилиб юбориб эконлар. Икки минг саккиз юз саҳоба илан Фарғона тарафларга келиб, Қубода бўлмиш Хушдод деган мўғул подшосига нома киргузгонларида тобеъ бўлмай, муҳораба қилмоқчи бўлган экон. Сўнгра муҳораба қилишиб, Хушдод подшоҳни араблар қатл қилишуб, Қубо шаҳрига бир қози ва бир волий насб қилишиб, андин қойтуб, Ахсида бўлмиш Ҳурмуз подшоҳга келган эконлар. Нома киргузганларида ул ҳам тобеъ бўлмай, толиби муҳораба бўлуб, Ахси биёбонида икки кун муҳораба бўлиб, учинчи кунида ани ҳам

²⁰ «Тарихи шоҳи Жарир» - Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир ҳукмронлиги даврига бағишланган асар.

²¹ «Ҳидояи шариф» - Бурҳониддин Марғинонийнинг машҳур асари.

²² «Маноқиб Каъб ул-Ахбор» — Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан Каъб ул-Ахбор ҳақидаги асар.

олиб, бир волий ва бир қози қўйиб, ўзлари Косонда бўлмиш Ахшид подшоҳи илан муҳораба учун борган эконлар. Араб аскарлари чандовул экон. Ерга тушуб, икки саҳоба илан нома киргузгон эконлар. Анда Ахшид элчиларни имтиҳон қилиб, сўнгра уч кун фурсат сўрагон экон. Булар фурсат берганда араблар илан уруш қилмоқға қодир бўлмай, Ўнғор ҳокими Карвонбас дегонға қочуб бориб, маслаҳат сўрагон. Карвонбас маслаҳат берибдурки, Зарканддаги боғинга бориб, яшунуб ётгил. Арабларни ишини ўзум саранжом қилурман, деб. Ул қочиб ётуб, араблар Косонни мусулмон қилиб, сўнгра Ўнғорга боруб, Карвонбасга нома киргузгонларида ялғондан иймон келтуруб, мусулмон бўлуб, истиқболларига чиқиб, ўрдасига таклиф қилиб, неча кунлар зиёфат қилиб, бир соҳибжамол қизини бериб, ҳадя қилиб, неча вақтдан сўнг махфий муҳораба асбобларини тайёрлаб, ўттуз минг қалмоқлар илан Сафид салол мазорида намози жумъада турганларида арабларни қириб, кўб саҳоба ва тобиъаларни шаҳид қилиб, қочиргон экон. Андаги муҳорабада шаҳид бўлгонлар бунга шоҳид. Ул ерларда шаҳидлар мазорларида тошларга ёзилган тарихи вафотлар ва манқабалари бордур. Ул ерлардин аксар кишилар ерлардан тилло ва танга ва чақа топарлар. Ҳамма араб саккалари тавҳид ёзилгон бўлур. Бу вақтларда ҳам кўб «Мулҳиқот ус-сароҳ» ибораси аввалда ёзилиб ўтди. Мунга нотикдур. Чунончи муни мушоҳада қилмоқ бўлсалар, ўз асаримиздан «Жомиъ ул-хутут»²³ тарихида бу тангалар сурати айнан босилгон эди.

«Матбааи Исҳоқия»дан ёки мусанниф ўзидин сўралса бўлур. Ҳоло биз ёзиб турган тарих «Тарихи Жарир»дандурки, ул назм экон, они биз насран ёздук. Бу китоби Фарғонада кўбдур, алалхусус Косонда кўбдур. На учунки, майдони ҳарб ул ер бўлгон учун уларда кўб ёзилгон. Аксар кишида бўлур. Валҳосил биз Фарғонани бақадри илм бир ерга еткуруб, сўнгра Фарғонада бўлгон шаҳарларни алоҳидатан ёзамиз.

Яна «Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғонани иккинчи дафъада Эрон подшоҳларидан Нўширавон 531-милодийда қилгон биноси дебдур. Бу қавлга далил будурки, Фарғонада бўлмиш Қубо шаҳрининг аввали биноси Нўширавон отаси Қубод бино қилган деб аввалда ёзилиб ўтди. Қубодни ўз исмига Қубод қўйиб, ҳоло долни тархим қилиб, Қубо ёзарлар. Авом ун-нос бўлса, оғизда Қуво дерлар. Қувони ҳеч маънисини йўқ.

Қубо тўғрисида «Қомус ул-аълум» қавлини ҳам ёзилди. Қубодан чикмиш уламо ва шуароларни тиъдод қилиб эдук. Ҳосилул-калом Фарғона шаҳри қадимийси Қубо бўлуб, Чингизия ва Темурия хуружларида хароб бўлгон экон. Охиран ўзбеклар қўлина тушуб, бадавлат ўзбакия ташкил бўлиб, бунинг инқизосиндан ниҳояти Бухоро ва Хива хонлари эди. Хўқанд хонлиғи Кошғар ва Помир, яъни Шағнон ҳудудиғача Ўрол қўлина муттасил ўлуб, бутун Сайхун дарёсини комилан шомил ўлуб, 1876 милодийда Русия қўлига ўтуб, ҳоло давлати Русияда яшамокдадурлар. Бу Фарғонага араблардан уч маротаба аскар келиб, учинчиси Имом Қутайба ибн Муслим бўлиб экон. Чунончи «Тарихи Табарий»да мастурдур ва бир фазл ила мазкурдурки: «94-ҳижрийларда Шом подшоҳи Абдулмалик бин Марвон бўлиб, Ҳижозга, яъни Маккаи Мадинага Ҳажжож бин Юсуфни волий қилган эди. Аҳмақ учун Бухоро ва Самарқанд ва Нахшаб ва Кеш ва Суғдга келиб, андин бир фазл қилиб, зақан Қутайба бин Муслим бағаррои жоҳ Фарғона деб равшан қилгон экон. Яъни Фарғонага келиб, анда бўлган мўғуллар илан муҳораба қилиб, Хоразм ва Нахшаб ва Кеш одамларидан мадад талаб қилгонда, улар миқдори йигирма минг одам жанги тайёрлаб бериб, Зарафшон, яъни Суғдга келгонда йўл йигирма минг одамни ҳажга жўнатиб, ўзи Фарғонага борган экон. Хўжандга келганда Фарғона одамлари асбоби ҳарб тайёрлаб, урушмакчи бўлуб, муҳораба қилган эконлар. Ҳеч кун урушдан холи турмай, охируламр Имом Қутайба амирлашкар эрдилар, шаҳарни ҳамма тарафдан муҳосара қилганда шаҳар аҳли мағлуб бўлмоқларини билиб, толиби сулҳ бўлиб, сулҳ қилиб, ҳар йили бир миқдор хирож бермак бўлиб, Имом Қутайба ислом лашкарини олуб қайтган эконлар. Ул вақтларда

²³ «Жомиъ ул-хутут» («Хатлар мажмуаси») - Ибратнинг ёзувлар тарихига бағишланган асари.

Нахшаб деб Насафни айгур экон. Насаф бўлса, алҳолда Қаршидур. Кеш деб Шаҳрисабздур. Исм табодил бўлиб кетган. Аммоки Фарғона музофотининг исми бўлиб, ҳар асрда маркази ҳукумат, яъни пойтахт бир ерда махсус бўлиб, ўзгалари анго тобеъ бўлур экон. Чунончи, мўғуллар асрида Қубо ва Ахси пойтахт бўлиб, мусулмония асрида Марғинон пойтахти Ёрмазор бўлиб, Андижон пойтахти Асака бўлиб, Намангон пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, ҳар ерда ҳавоси тоза, суви покиза ерларни ҳокимлар маркази ҳукумат иттиҳод қилиб, ўтар эконлар. Ёзги ўрда, кишки ўрда дегандек».

Хайр, ҳосил ул-калом бугунги Марғинон гоҳ пойтахт ва гоҳи исми шаҳар бўлиб, Искандардан ва Нўширавондан, Қубоддан ва Афросиёбдан қолгон бир эски шаҳар ўлиб, эмдиги вақтларда Русия давлатига тобе бир волийлик ер бўлиб, Туркистон вилоятининг музофотга тақсим қилгонда тўрт ўблустнинг бири Фарғона ўблусту бўлиб, бир военной губернатур идорасида бўлур. Бу Фарғона уезига тақсим қилганда беш уез ўлиб, Хўқанд, Марғинон, Андижон, Намангон, Ўш шаҳарлари бўлиб, улар Фарғонага тааллуқ шаҳарлардур. Фарғона Туркистонда бир катта музофот ўлуб, илгари вақтларда мусулмония ҳукуматида Хўқанд хонлари тарафидин идора қилинадургон бир ҳукумати мустақала эди. Бу кунларда Ўрта Озиё қитъасидаги шаҳарлардан ҳисоб бўлиб, бир губирналик музофотдур. Фарғона губирнаси шимоли шарқий тарафидан Самарчин, шимоли ғарбий тарафидан Сирдарё ёки Туркистон, ғарби жануб тарафидин Бухоро хонлиғи маҳкуми топойир. Яъни Шағнон ҳукумати мустақаласига муттасилдур. Жануби шарқи Чинға тобеъ Туркистони Шарқий, эски Кошғар маҳкумига муттасилдур.

Фарғона аҳолиси аксариятда ўзбек, сорт, тожик, қорақалпоқ, қипчоқ тоғ тарафларинда ... қирғиз — ерли халқлар булардин иборатдур. Ақлият ила ажнабалар тижорат ила мухталитдур. Булардин жухуд, хинди, арман, пирсиён, гурзин ва бўлак халқлар ақлиятдадурлар.

Фарғонани суви сероб, ҳавоси тоза, меваси покиза. Ерлар маҳсулдор ўлуб, Русия давлатида бўлгандан буён нечанд даража тижорат ва зироат ишлари муравваж бўлиб, темир йўллар иншоси ва воситаси илан ҳамма ишлари осон ўлуб, даҳоқинлари аксариятда пахта зироати илан ривожлануб, пахта тижорати бўлак ишлардан ривожда бўлиб, муни фойдасига алдануб, зироати миллийлари: буғдой ва жувару, арфа экмoқ йўқ бўлиб, эсларидан чиқаруб, 1913 милодийда пахта зироат ва тижоратига ўрганган кишилар қарз дарёсига ғарқ бўлганларини мушоҳада қилиб, эмди ақлият илан аввалги экинларига муҳаббат қилиб, авқоти экмакка тушдилар. Ҳатто ҳукуматдан авқот экмак учун неча мартабадин тарғиб бўлса ҳам пахтани ақчаси буларни авқоти экмақдин қўйди. Алҳолда авқотларини ва ҳайвонот авқотини сотиб олмакка мажбур бўлганлари буларни яна эски экинлари яхши эканин билдурди. Аллоҳумма, минбаъд аҳоли фикру андишадин йироқ бўлмасун. Омин.

Мунда бир оз иловаи калом бўлди. Хайр ул-калом, Фарғона бир мамлакати қадим ва аҳолийи надим ўлиб, аввали вақтларда мўғулиядан сўнг эдики, ҳар санада неча минг сўмлик мансуҳот ифак, атлас ва адрас ва беқасаб ва шоҳи атроф-акнофга торқолмоқда эди. Бухородан то Ҳиндустон ва Арабистонгача бу Фарғона ашёлари жорий эди. Бу Фарғона аҳлида бир хил калимлари бўлурки, исмини хидир шоҳи дерлар. Қийматда, рангда, маҳкамликда ва тозаликда Кошғару Қипчоқий, Қирғизий ва Қорақалпоқий калимлардан икки чанд баҳода сотилур. Русия давлатига ўтгандан сўнг бу ишлар ҳам чандон ривожда бўлиб, тижорати тараққий топти. Бу мамлакат фавоқиҳот жиҳатида ҳаммадан яхши. Аммоки бунга аҳамият беруб, боғдорликни ривожландурадургон кишилар аҳолида кам, балки йўқ деса бўлур. 1334 хижрийда боғдорлар кўрган манфаат ва фойдаларини билиб, эмди янадан боғдорликка туштилар. Бўлмаса, узумни чиқориб, пахта эккон эди. Ерлари зархез, Ҳиндустон ва Арабистон меваларидан бўлак ҳамма мева мавжуддур.

1312 йилларда бу ерларга темир йўл иншо ўлуб, савдо ишлари янадан ривожга кириб, тараққий топти. Аммоки илмия тўғрисида биз халқда чандони аҳамият йўқ, таназзулда турур.

Бўлак фирқаларни илмдан топган даража ва маданиятларини кўриб туруб, ҳеч ҳаракат қилмайлар. Илмни асоси маишат эконин таҳқиқ ила билганлари йўқ. Бу сабабдин олимлари чўқ, ишларинда аҳамият йўқ. Таваккал илан қорунлари тўқ. Маданият учун ҳар қайси вақтдаги ўз илмини, яъни замона илмини қайси ривожда бўлса, они билмак зарурдур. Мунга ҳукумат моний эмас. Балкит ҳукуматдин бул тўғрида мактаблар очилуб, халқни тарғиб этар. Булар қочарлар. Умрларини ерга сочарлар. Билмам, қачон кўзларин очарлар. Валҳосилки буларда илмга аҳамиятлари бўлмоқлик учун бу халқимиз нодон, омиларимиз кўб бўлиб, авлодлари ўйункулгига машғул бўлуб, умрни арзон ўйунга сарф этуб, бовужуд бу мамлакатга жойдор мусофир бўлмасалар ҳам мусофирларидан маишатда ноқисдурлар. Ва аксар аҳолини аҳволи қарз балосига мубталодурлар. Шояд мундан буён саодат ва фазилат қадрини билсалар! Ажаб эмас, энди, Фарғонани шул ерга келтуруб қўйдук, таҳқиқ қилиб қўйдук, энди Фарғонада бўлгон шаҳарларни зикри вожиби зиммамиз бўлган эди. Бу шаҳарларни бақадри илм баёнини этамиз.

ХЎҚАНД ШАҲРИ БИНОСИ

Хўқанд шаҳри Фарғонада бир катта шаҳар ўлуб, ислом подшоҳларини мақарри салтанати учун ибтидо Хўқанддан баён қилинадур. Ваҳқи тасмияи Хўқанд будурки, хавоқини Хўқанддан ул шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамушзор ерлар бўлуб, ул вақтда Чодак хожалари-тожиклар сўрар эканлар. Ул вақтда бул тўқайларда ҳар хил хўқлар, тўнғузлар юрар экан. Алар ерларни ковлаб, ҳар хил овқат топиб ер эканлар, бу жиҳатдан тожик хожалар келганда неча ерлар ковлаган экан. Алар бу чуқурлар нима, деган. Ким ковлаган деганда, тожик жавоб бериб: «Хўқ канд» деганда, яъни тўнғуз ковлаган деганда ул ерларни(нг) исми «Хўқ канд» бўлуб, хўқ канд айтмоқда қийин бўлуб, бизни(нг) туркийда «қоф» ҳарфи кавий учун Хўқанд бўлган, форсий «қоф»ни туркий «қоф»га бадал қилганлар, туркийлар лафзидур. Мана, энди, яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «қоф» йўқ «Кўқанд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда, ҳар қабила лисонлари илан табодил ўлуб, шевалари ўзгарган. Муни баъзи хўқандий яхши таъвил ила Хўйи канд дерлар, яъни феъли-хўйи канд деган эмиш.

Хўқанд хонларини(нг) ибтидоси Олтин бешик деб «Таърихи Шохрухий»да баён қиладур. Ул вақтда Хўқанд йўқ, атрофда Тирғов деган ва Чинкат деган ва Сарой қишлоқлари бўлуб, Тирғовда бир мудаббир киши бу халқни(нг) хонзодаси бўлмаса инқийд қилмасликларини билиб, ўшал вақтда Андижон хонларидан Бобурхон ибн Умаршайхни(нг) Андижондан қочиб кетиб турган вақти экан. Ул киши ўз оиласиндан бир бачаси ва бир марзиаи ғабийни неча хил олтун ва кумушлар билан тазйин қилиб, анинг бешикларини кимхоб ва атласларга ўраб, Бобурхонни(нг) қочуб ўтуб тургон ерига махфий ташлаб, анга посбонлар қўуб, тофуб олмоқ учун бўлак халқларни(нг) муояна билмаки лозим. Неча кундан сўнг уч қишлоқдин сув очмоқ учун одамлар чиққанда ҳаммалари бешикни кўруб, бирдан талаш қилиб, охири ичларидан бириси чек қилмоқ бўлганда уч тақсим қилиб, чек солиб, бешик саройликларга, ёвуғлари чинкатликларга, бола тирғовга тушганда, ҳар қайсилари ўз чекларига тушган нимарсаларни олиб кетиб, болани тирғоваликлар тарбият қилиб, ани(нг) отини Олтун бешик деб, андин неча қарн ўтуб аввали тўққуз юз ўн тўққизинчи ҳижрийдан Олтун бешиқдан Шохруххон ўртаси икки юз йилдан зиёдароқ ўтуб, ўн ато билан бир минг бир юз йигирманчи санаси Шохруххон жулус этиб, муфассал ёзилиб келган таърихлари ҳам бор эди. Тахтгоҳлари Хўқанд шаҳри бўлуб, мазкур наслдан йигирма саккиз зот тахтга ўлтуруб, Шаҳрихондан юқориси бий исминда, андин қуйиси хон исмини олмишдурлар. Буларни(нг) охири Худоёрхон ўлуб, ани ақабинда бир-икки зоти бесабот хон исмини кўторуб, 1292-нчи сана Хўқанд шаҳри Русия давлатига ўтгандан сўнг бири маъзул ва бир неча кундан сўнг бири мақтул 1293-нчи санасинда хон исми Фарғонадан маъдум ва давлатлари номаълум ўлуб, жамъи ҳукуматлари уч юз етмиш тўрт йилга еткандур. Бу Олтун бешикни(нг) халқга хонзода эканин равшан қилмоқда неча илова сўзлар қўшулуб,

болани(нг) бошида булут соя қилган экан, кийик эмизуб турган экан ва қуш соя солган экан, деб халқни(нг) қулоғига ўрнатуб, то ангача йигит бўлуб, ҳурмати ва эҳсони зиёда бўлуб, хушахлоқ ва хушмурувват бўлса ҳам Тирғова қишлоғидан бўлак халқ инқиёд қилмай, ҳар қайси жамоада бир бий бўлуб келса ҳам, Олтун бешикни(нг) бийлиғи шухратлироқ бўлуб, мундан олти авлод бу сурагта ўтуб, еттинчи авлодига келганда бул киши бонийи Хўқанд бўлуб, Шаҳмастбий исмини хон лақабига чиқоруб, ниҳоятда сўзи нуфузли бўлуб, хон исмини ривожлатиб, Шоҳруххон деб шухрат тофган экан. Мундин муқаддам ихтилоф этсалар ҳам Шоҳруххон асрида хонлик шухрати бутун бўлуб, Хўқанд пойтахт ўлуб, ўзидан ҳазрати Одамғача насабини исбот қилуб, муассиси салтанат бўлуб, аждоди хавоқини Хўқанд катта муаассаи тибён бўлган экан.

Шоҳруххон минг бир юз йигирмада тахтга ўлтуруб, комил ўн икки йил подшоҳлик қилиб, ўн учинчи йили вафот этган. Абдурахимбек, Абдулкарим исминда Шодибек деган уч ўғли бўлуб, отаси маснадида Абдурахимбек жулус этиб, бул ҳам ўн икки йил хонлик қилиб, минг бир юз қирқ олтинчи ҳижрийда вафот бўлуб, биродари Абдулкаримбек тахтга ўлтуруб, бул ўн саккиз йил хонлик қилди. Бул ҳам бир минг бир юз олтимиш тўртинчи йилда вафот бўлди. Ўғли Абдурахмон жойина ўтурди. Тўқуз ой зарфинда бул ҳам чиқорилуб, ўрнига амакибаччаси Эрдонахон ибн Абдулкаримхон жулус этди. Абдурахмонхонни Марғинонда ҳоким қўйди. Бир санадан сўнг Эрдонахонни ҳам чиқорилуб, ўрнига Бобобек ибн Абдурахимхон ўлтурди. Бир йил ичинда Бобобек қатл қилинуб, Эрдонахон иккинчи хонлик тахтина ўтурди. Бир йил ила жамъи ўн икки йил жулус этуб, бир минг бир юз етмиш олтинчи санаси вафот этди.

Баъдаху жамоаи сардийя ва ўзбакия жамъ бўлуб дедиларки, Шоҳруххоннинг икки ўғли Абдулкаримхон, Абдурахимхонларнинг навбати ўтуб, учунчи ўғли Шодибекка етди, буни ҳақидур, деб 1177 йили Сулаймонбек ибн Шодибекни хон кўтаруб, олти ой байнинда азл ва баъдаху қатл этилди.

АСРИ НОРБЎТАХОН

Норбўтахон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Норбўтахон тахтга жулус этди. Ўн тўрт ёшинда ўтуз олти йил ҳукумат суруб, 1213 йилда вафот этди. Фарғона хонлари ичинда бу зот узоқ давлат кўруб, бул кишидан кўб салтанат сурган киши йўқ. Бу кишини Борбўта валломий дер эканлар. Валломий «валийи уммий»дан бўлур, яъни подшоҳи оми (яъни бутун омма ҳукмдори — изоҳ нашрга тайёрловчиларга тегишли) деган сўз, сардия маънода «соҳиби ҳиммат» фаҳм қилурлар. Бу валломийдан Олимхон ва Умархон ва бир хотундан Рустамбек номинда ўғуллари бўлуб ва Ҳожи номинда бир биродари қолибдур. Бу Ҳожибек Шералихоннинг атаси Худоёрхоннинг бобосидур. Биродари Норбўтахон ила ароларинда муддати мадид муҳолафат пайдо ўлуб, Норбўтахон вафотидан сўнг мазкур уч ўғул ва Ҳожибек - бу тўртовларини(нг) бир-бирини хон қилмоқда аҳолийи Фарғона ихтилофда қолуб, ҳар тоифа бирини хоҳдаб, оқибат жамоийи мингия ғолиб, бўлақлар солиб бўлуб Олимхони соҳибқиронни тахтга чиқордилар.

АСРИ ОЛИМХОН ИБН НОРБЎТАХОН

Бу Олимхонни(нг) лақаби Золимхон эди. Бунинг амакиси Ҳожибекни қатл қилиб, кўб зулмлар чиқарган эдики, ғазабиндан, зулминдан Золимхон машхур ва маъруф, мункири аҳли тасаввуф эди. Маъа мофийҳи ўзини муташарриъ билиб, ижрои шаръ иддаоси-ла кўб зулмлар қилур экан. Чунончи, бул жумладан ўзини(нг) қўл берган пирини дарраға ётқузуб эди. Сабаби шул эканки, Фарғонада бир шаҳарға неча маротаба аскар юборуб, қўшун илан ололмаган экан. Пирига айтганки: «Таксир, дуо қилинг, фалон шаҳарни олмоқ тўғрисида. Кўб молу жон сарф

қилдим, фатҳи муяссар бўлмади, бир қанча аскар талаф ўлди, шояд дуонгиз хосияти бу шаҳарни олсам», — деса пирлари муруқбага бориб, бошларини кўтаруб деган эканки: «Фалон ой, фалон кунда унда аскар юборсанг олурсан», деганда амри пир мўжибинча ул вақтда аскар юборуб, ул шаҳарни олган экан. Хурсанд бўлуб, пирларини чақируб, изҳори миннатдорлик этуб айтубдурки: «Тақсир, фалон ой фалон кун дедингиз, алҳамдулиллоҳ, дуолари барокатидин фатҳ муяссар бўлди, муддаоға етдим», - деб хурсанд бўлуб, пирларидин сўраган эканки: «Тақсир, тарки вожибни. жазоси нимадур?» деганда пирлари жавоб берубдурларки: «Етмиш қамчи» деганда, дархол пирларини ётқуздуруб, етмиш қамчи урдургон экан. Пирлари: «Мандин нима гуноҳ ўтдики, таъзир бердинг» деганда, «Авлиёға каромат сатри вожиб эди, сиз кароматни ошкор қилдингиз. Тарки вожиб жазоси етмиш қамчи экан, ўз қавлингизда бинобарин етмиш қамчи едингиз», — деган экан. Буни(нг) замонида эшон исми йўқ бўлуб, қайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дархол тутуб, ҳавзи чуқурни(нг) тефасиға арқон тортуб: «Эшон, сиротдин муридларни ўтқарсанг, аввал бул арқондан ўтгил», - деб кўб эшонларни ҳавзға пишуб ва баъзиларини зиёфат қилиб, мишиқни пишуруб, ошга қўуб, қуён гўшти, ов қилганда сайримизға қуён тушти деб, билмаган эшонлар еб, балоға қолуб ва баъзилари баилми каромат билиб: «Эй жонвор, сен маъкулот эмассан», — деб, «пишт» деб ошдан тушиб, қочуб кетиб булар халос қилиб олган эканлар. Бул хил зулмлар не, иниси Рустамбекни ўлдуруб, саркардалардин қанча ўлдуруб, охири бу зулмларини(нг) мукофотиға умароларидин бўлуб, ўғли Шохруххон илан ҳар иккисини биёбонда ўлдуруб, жасадни Хўқанд олиб келуб, дафн қилган эканлар. Мустақил ҳукумати ўн йил ўлуб, музоҳамат ва мунозаати илан ўн икки йилға еткан экан. Бу тарзда оламдин кетган экан.

АСРИ УМАРХОН ЖАННАТМАКОН ИБН НОРБЎТАХОН

Умархоннинг жулуси Олимхондан, яъни қатлиндин муқаддам бўлиб, Олимхон фавтидан кейин иккинчи дафъа хон кўтарилиб, уламоий аср иттифоқ этган эканлар. Умархон аъдал ул-азмон, аълам ул-ақрон фазл жихатиндан банийи Шохрухни(нг) жумласиндан фоик, шоири фасҳи баён ва балиғи аён ва сухансанжи овон, форсий ва туркийда беҳамто ўлиб, аҳли балоғатлар баъзи шеърларини кутуби маъонийда ирод этган эканлар ва манфаати омма учун мусорабат ва аҳкоми шарийатда базлу муъованат ҳусни тадбирлик ва сиёсатга саъйи ва мубодаратлик бир хони номдор ва бир подшоҳи комкор эди. Аҳли камол комил муҳаббати ила ва аҳли ҳунар тамоми муваддати ила ўлиб, айёми ҳангомида Бухоро ва Хива ва Хоразм хонларидан ва Ҳиндистон ва Курдистон каби мамолики баъидадан аҳли фазллар келиб, хизматинда бўлган эканлар ва имтиҳон этган эканлар. Ул асрда шоирлик ривожда бўлуб, шуъаролар кўпайган эканлар. Булардан Хотиф, Машраб, Фитрат, Адой, Акмалхон тўра, Намангандан Мавлоно Фазлий²⁴ ва шоиралардан ҳам неча адад фозила хотунлар бор экан. Буларни(нг) ашъорлари «Мажмаът уш-шуъаро»ларида мастурдур. Чунончи, хонни(нг) боргоҳи олийинда бир кун шуъаролар мажлиси экан, тўрт адад маҳрамлар аёғ устида туруб хизмат қилиб, чой қуйиб турган экан, хон маҳрамларга қараганда ҳаммаси одоби тамом илан тургани манзур бўлуб, Мавлоно Фазлий Намангонийга қараб хон буюрган эканки: «Бул гулрухларға бир нима сўз айтинг», - деганда Мавлоно Фазлий било таваққуф бу тўрт адад маҳрамларга қараб деган эканки, биринчисини(нг) оти Зулфиқорхон экан, иккинчисини(нг) оти Сайфиддинхон, учинчисини(нг) оти Содиқхон экан, тўртин-чисини(нг) оти Қулмуҳаммадхон экан. Фазлий дафъатан:

Зулфиқорхон: Тилим гўё бараҳна Зулфиқори наъти Аҳмаддур,

Сайфиддинхон: Кесарга риштаи ботилни Сайфиддин мушаддаддур,

²⁴ **Фазлий Намангоний** — машхур «Мажмауи шоирони Умархоний» тазкирасининг тузувчиси, шоир.

Содиқхон: Етушса муниси Содиқ ҳама козиб бўлур барҳам,

Қулмуҳаммадхон: Ҳама олам умид эткучи яхиши Қулмуҳаммаддур, —

деганда, хонга манзур бўлуб, устида кийиб ўлтургон беш юз тиллолик пўстунни(нг) енгини тутуб, Мавлоно Фазлийга кийгузуб, яна неча юз тилло эҳсон қилган экан. Бошидин бир лаганд танга чочган, деб машхур Умархон асринда мадраса қилмоқ, илмга ривож бермоқ, шариат аҳкомини жорий қилмоқ расм ўрнинда бўлуб, хон ўзи бошлаб, мадрасаи жомиъни(нг) биносига урунуб, асосга тош қўймоқ бўлганда уламо ва фузалолар ва умароларни(нг) акобири вилояти Хўқанд жам бўлганда: «Асос тош қўядургон киши балоғатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши тош қўёдур», деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким қодир бўлмай, ожиз бўлганда хон ўзи: «Алҳамдулиллоҳ, ман тарки мустаҳаб қилмаганман умрумда!» - деб асос тошни ўзи қўйганда, уламои аср иттифоқ илан «жаннатмакон» лақабини берган экан.

Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илм ривож бўлуб, шоирият мўътабар экан. Ўзи шеърда беназир ўлуб, «Жамъ уш-шуъаро»синда фасоҳати баён ва балоғати аёндур. Чунончи, ул вақтда Бухоро амиридан амир Ҳайдардан элчи келиб, тобеъ қилмоқда амирдан иноятнома олиб келиб экан, Умархон ўзи жавобига бир мисраъ жавоб ёзуб, қайтарган экан. Ул вақтда Хива хони Абдурахимхондин ҳам элчи келиб, ҳар иккиси ўзига тобе қилмоқда эканлар. Амирга назман муни ёзган:

Сазад, ки мири Бухоро мутеи ман гардад,

Умар ба вақти хилофат муқаддам аз Ҳайдар.

Яъни, амири Бухоро манга тобе ўлмақ лозимдур, на учунки, мартабаи хилофат ҳазрати Умарга тобе бўлуб, сўнгра ҳазрати Ҳайдари каррор Алийу-л-Муртазоға келадур, деган мазмун бўлуб, бу ўртада Хива хонидан келган элчи назман муни деган экан:

Муҳаммад Раҳим²⁵ олдида тобса жой,

Умар тобе ўлмазми, Ҳайдар мутеъ?—

деганда, бу назм мақбул бўлуб, муҳрина ўйдургон экан, яъни Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрати Борий таоло олдида мартаба топганда ҳар иккиларингиз тобеу матбуълик иддаосидан кечиб, Муҳаммад Раҳимхонга итоатлар алиқ ва ансабдур, деган экан.

Жаннатмакон асринда ўзина бамисли шоиру шоиралар бўлуб, бир кун сайри бўстон қилиб кетиб турганда бир мастураи зебо заифаға тўғри келиб, анда хон назман:

Зери домони тў пинҳон чист, эй гул пираҳан? —

(Эй гуллибосли, домонинг тагида недир пинҳон?)

деганда, мастура жавобан деган эканки:

Нақши сўмми оҳуйи Чин аст дар барги суман.

(Чин оҳуси туёғининг суман баргида қолган нақши)

деб айтганда, хон яна назман айтган:

Боз ташбеҳи дигар кун, эй бигардам аз сарат, —

(Ўзга бир ташбеҳ эт, эй, бошингдин ўргулай)

деганда, шоира деган эканки:

Ғунчай серобро монад, ки нашгуфта даҳан, —

(Ҳали очилмаган бир тоза ва тар гунча)

деган экан.

Бу тариқа бадихагўй шоиралар бор экан.

Бу хон асрида уламоға ривож бериб ҳар ишни уламо фатвоси илан қилур экан.

Бир асокири шонаху илан ўтуб боруб турур экан, бир ҳаммомдан оби мустаъмал чиқиб, наждан оқиб турган экан. Уламоларга хитоб қилибдурки: «Бул сув ҳукми шариятда нимадур?»

²⁵ **Муҳаммад Раҳимхон** (1775 - 1825) - Хоразм хони, 1806 - 1825 йилларда ҳукмронлик қилган. Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг бобоси.

деб. Уламо айтибдурки: «Тақсир, шариятда ҳалоли жорий, аммоки, табиат тортмас!» дегонида: «Шариат ҳукмига қарамаган табиатни ташламоқ лозим!» деб ҳурмати шарият деб бир овуч ичган экан.

Бу зот ҳам ўн икки йил хон бўлуб, 1237 ҳижрийда ҳавори раҳматга восил бўлган экан. Бу жаннатмакон асринда ҳамсуҳбат мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокирхўжа эшон, Шайх ул-ислом Намангоний ва Мавлавий Намангоний ва домла Мирзойи Қозикалон ва ҳазрати домла Мўъминжон ва ҳазрати домла Абдурахим ва ҳазрати домла Маҳдумзард ва ҳазрати Мавлавий Кобулий ва домла Пискатий ва умаролардан ҳамжулуслари Амир Шохмуродхон марҳумнинг ўғли ва амир Ҳайдар подшоҳи Бухоронинг биродари Исҳоқбек тўра ва Султонхон тўра Аҳрорий ва Маҳмудхон тўра Аҳрорий ва Маъсумхон тўра Аъзамий ва Эшонхон тўра ва Тўраҳон тўра ва Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офоқийлар бўлуб, подшоҳликка тааллуқ ҳар иш ва ҳукм бўлса, буларнинг фатволари илан амал экан.

Ул асрни(нг) шуъароларидан кўб кишилар марсия ва таърих қилган экан. Ул жумладан Хотиф бу марсияи таърихни айтган экан.

ТАЪРИХИ ВАФОТИ УМАРХОН ВА ЖУЛУСИ МУХАММАД АЛИХОН

*Хотиф*²⁶

*Хусрави анжум сипоҳи ман, ки нури ҳукми ў,
Буд чун хуришиди давру дар мамолик комрон.*

*Даст додгар аз оғуши арусони чаман,
Кард холий то ниҳад бор душ хурони жинон.*

*Шоҳиди айём баҳри мотамаш болойи ҳам,
Жомаи нилий ба дўш афканд бар нуҳ осмон.*

*Он сухансанжи, ки азҳон дошт лаълаш иҳтироз,
Гашта аст имрўз хоки тийрааш муҳри даҳон.*

*Ҳалқаи чаимаш, ки аз кўҳл ул-жавоҳир ор дошт,
Гашт аз дасти қазо хоки сияҳиро равон.*

*Бар сараш вай афсари зар буд чатри сарвари,
Ин замонаш хок бар фарқ аст хешташ соябон.*

*Дог шав, эй табъи савдо, беша дар бозори фикр,
Ба қалам чанд аст ажноси маъоний аз дўкон.*

*Баъд аз ин хун кард, эй андишаи маъни бараст,
Фурсати мазмун гузашту хатм шуд даври баён.*

*Нест жўз ин маънийи рангин, ки охир гашт хун,
Инки ашки сўрх мебини зи чаими мо равон.*

²⁶ Хотиф - Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

*Маҳфили фазл аз баёнаш сад шабистон нур дошт,
Шуд хамуш он шамъи нури ўз-мо шуд нурфишон.*

*Шукри ў чун дийда пушид аз назаргоҳи вужуд,
Нури чашиш чун, ниғаҳ болид дар чашии жаҳон.*

*Баҳри фавти шоҳ нисфи хон ҳашият дастгоҳ,
Дошт Хотиф сайри таърихе ба табъи нуктадон.*

*Гашит маиҳуд замираш ин ки бо фанни неку,
«Шаҳ Умар аз тахт рафт жойи ў бигрифт Хон».*

М а з м у н и:

УМАРХОННИНГ ВАФОТИ ВА МУҲАММАД АЛИХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ ТАРИХИ

*Сипоҳи юлдузлар қадар кўп подшоҳимки, унинг фармон нури
Худди айланувчи қуёшдек барча мамлакатларда ҳоким эди.*

*Чаман келинлари огушидан адолатоли қўлини тортди,
Жаннат ҳурларига елкасини тутушига кетди.*

*Айём шоҳиди унинг мотами туфайли,
Тўққиз осмон елкасига кўк жома ёнди.*

*Оғзидан лаъл сочадиган ул суҳандоннинг,
Бугун оғзига қора тупроқдан муҳр босилган.*

*Унинг ҳатто жавоҳир тенглашолмайдиган кўз қорачиги,
Қазо дастидан қора тупроқ сари равона бўлди.*

*Бошидаги заррин салла сарварлик соябони эди,
Бу замонда бошида тупроқ ва гишт унга соябон.*

*Қизигин, эй табъ савдоси, фикр бозорида жавлон қил,
Қалам билан маънолар дўконидан бир қанча матони олиб чиқ.*

*Бу дилни хун қилувчи воқеадан кейин маъно йўқолди,
Мазмун фурсати ўтди, баён даври охирига етди.*

*Фақат шу охири қонга айланган рангин маъно (мато),
Яъни бизнинг кўзимиздан оқаятган қонли ёшдан бошқаси йўқ.*

*Донишмандлар мажлиси тунда унинг нутқидан ёруғ бўларди,
Энди у шамъ сўнди, аммо унинг нури (яъни фарзанди) ҳамон бизга ёғду беради.*

Ундан миннатдорлик ҳисси вужуд назаргоҳидаги кўзга сурма кабидир,

Унинг кўзининг оқу қораси (фарзанди) туфайли жаҳоннинг кўзи равшан бўлди.

*Шоҳнинг вафоти ва баланд мартабали хон учун
Хотиф нуктадон таъби билан таърих излади.*

*Бу гўзал фан (яъни таърих) туфайли шу аён бўлди:
«Шоҳ Умар тахтдан тушиди ва унинг жойини Хон эгаллади».*

Бу Умархон асрида ҳеч муҳораба ва муқотала бўлмай, аҳёнан Истравшан, Ўротепа умаролари илан ораларида воқеалар бўлуб, катта муҳораба бўлмай, осойишта ўтган экан.

Вафотинда жанозасиға ва қабр устиға уламо ва фузало ва умаро ва фуқаролар банаҳже жам бўлган эканки, уларни гаря ва зорлари таъбирга мумкин эмас экан. Кўб гариву фиғон бўлуб, Хўқанд Дахмаи шоҳонда катта гўристонда дафн қилиб, кўб адад қорилар тиловати Қуръон этиб, хатми Қуръон доимий бўлур. Мазкур Дахмаи шоҳонда вақфларидан авқот қилиб, алар хавоқини Хўқанд ҳаммалари ул ерда мадфундурлар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан!

АСРИ МУҲАММАД АЛИХОН ИБН УМАРХОН

Умархон вафотиндан сўнг Муҳаммад Алихон ўғли ўн беш ёшларинда тахтга жулус этди. Халқ муни сифати мадҳ илан Маъдалихон деб, яъни манбаи адлу адолат деб зикр қилур эрдилар. Бул вақтда Жаҳонгирхўжа ғалабасида бул киши ҳам Кошғарға Хитой илан ғазот қилмоқ бўлуб боруб, Гулбоғ деган мавзеъда Хитой илан муҳораба қилиб, ғозийлик лақабига содиқ бўлубдурки, Хўқанд хонларидан мундан бўлак ҳеч киши куффор илан муҳораба қилмай, ғозийлик лақабига ноил ўлмағон экан. Ҳаттоки Амир Темур бовужуди шунча муқотала ва муҳорабалар илан ғозийлик унвониға ноил ўлмай, хутбаларда, туғроларда соҳибқирон деб васф қилурлар, аммо, ғозий демаслар.

Муҳаммад Алихон умрини ортуқ жориялар ва маҳрамлар, ўйин-кулги илан кечуруб, ҳавою ҳавасга нақдини сарф этуб, мамлакат бўлса атосини(нг) солиб кетган йўлида ва қоидаси илан барпо бўлуб, бир давр осудаҳол ва бир аср фориғбол бўлуб, охири ҳолларинда халқ бу кишини(нг) шароратидан озурда бўлуб, бало ва фитна остида қолуб, суратда аҳсан ва баданда ажсам, кўзга босавлат ва кўрарга боҳайбат, сиймину муаззам ва бир шахси беғам, сайри шикор ва сафари бекорга юруб, калта сафарға кўб аскар илан арғумоқ отлар ва исковуч итлар, посбон беклар, чодир чиммат қирон қушлар, соч қўйган маҳрамлар, ҳар ерда юрса ойимларни олуб юруб, хонлиқ салтанатини изҳор ва аҳолини бу баҳона ила иғфол этуб ва бу сиёсат ила ихмол этган бир зот эди дер. Мушори илайҳ Муҳаммад Алихон Хўқанд ила Бухоро ўртасида Лашғар ном қалъа хусусида Бухоро амири Насруллоҳ баҳодир ила ўрталарида бурудат тушуб, амир бунга бир гўшмол бермак бўлуб, Муҳаммад Алихон атосини(нг) манкуҳасини олди, балки ҳаромни ҳалол деди, кофир бўлди, неча-неча бидъатларни жорий қилди деб, таъдиб қилмоқға Хўқандга келмоқда эди. Муҳаммад Алихон андан қочиб, Ўш тарафинда тоғга кетиб, ҳар кеча юруб, тонг отгунча юруб, эртаси кўрсаларки бир фарсаҳдан ортуқ юрмагон эканлар. Мундан шом қилиб, мани қон тортиб келган экан, эмди мани то амирға олуб боринглар, ҳар на қилса қилсун деганда, бир неча маслаҳатчилар хонни амирға боғлаб борсак, шоядки хунларидан ўтарлар, тавба берурлар деб, хонни боғлаб, амирға олуб борганда, амир дарҳол қатлға ҳукм қилганда, ўз ва-зирларидан Абдусаммад нойиб деган ҳушманд киши амирға: «Жаноби олийлариға малол хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам» деганда, амир: «Нима сўздур?» деган экан. Дебдурки: «Ҳоло Хўқанд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур. Агарда марҳамат қилиб, хонни онти акид беруб, тавба қилдуруб, Хўқандға қўйуб, Бухорога тобеъ қилиб, бир

мулк бўлуб, бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди» деганда, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдургон экан. Муҳаммад Алихон Муҳаммад Амин деган муроҳиқ ўғли ва завжаси ва ойимини ва яқин жорияларини — ҳаммасини сўйдуруб, аввалда Муҳаммад Алихонни сўйиб, андин сўнг Муҳаммад Амин деган ўғлини сўйганда, муроҳиқ, балоғатга етмаган хонзодага аноси бетоқат бўлуб, бунга қараб, аносига видолашуб, оху фиғонда турганда, мазлума онаси сўйиладургон ерга боруб, бир кўзи ўғлида ва бир кўзи амирни тарафига ҳақорат қилиб:

«Эй, золим, атоси санга осий бўлган бу муроҳиқи бегуноҳ нима гуноҳ қилди?! Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг, Худонинг олдида сенинг ила муурофаа қиламан, сен ҳам нури чашмингдан ажраб, хонавайрон бўлуб, қизил қонингга бўял, хонадонингдан ажраб, хароб бўл!» деб алфози қабиҳа, шаниъалар илан оғзиға нима келса қайтармай, амирни ҳеч писанд қилмай турганда, яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдурган экан. Бул тўғрида кўб шоирлар марсия қилган. Ҳаммасини ёзмоқ татвили калом бўлур. Бир мухаммаси туркийсини намуна ўрнига ёзамиз. Назм:

*Сўйдурмоққа хонни амр этуб қолди,
Ушал дамда жаллод қиличин олди,
Раҳм айламай хонни(нг) бўйнига солди,
Қаро сақол қизил қонга бўёлди,
Аҳли ҳарамлари фиғон айлади.*

Кўб шуаролар таърих ва марсия айткан. Ул аср шоирлариндан Фитрат жанобларидан бир форсий таърих айтилган экан, ёздук.

ФИТРАТ¹

*Ҳаст равшан ба назди ў қобил,
Ки дарин хобгоҳи вайрона.*

*Натавон зистан касе жовид,
Хоҳ наздик, хоҳ бегона.*

*Шуд Муҳаммад Али покнажод,
Хони гозий, амири Фарғона.*

*Аз фарохий ба даври ў гашти,
Муфлисон бар русуми шоҳона.*

*Баски дар сар ҳавойи ишқ дошт,
Бигзаронид умр мастона.*

*Садафи мулки тождориро,
Ҳамчу ў кас надид дурдона.*

*Марқадаш пур зи раҳмати Ҳақ бод,
Анзалаллоҳу фийҳи гуфрона.*

*Шаб, ки таърихи фавти он шаҳро,
Хост Фитрат зи табъи фарзона.*

*Аз сари ҳуш гўфт, ки: «Кунун нест,
Фараҳе дар диёри Фарғона».*

М а з м у н и:

ФИТРАТ

*Унинг наздида яққол равшандир,
Ки бу вайрона ётоқда (яъни дунёда).*

*Ҳеч ким мангу яшолмайди,
У хоҳ қариндош, хоҳ бегона бўлсин.*

*Пок насабли Муҳаммад Алихон,
Фозий хон, Фарғона амири оламдан ўтди.*

*Унинг даврида фаровонлик туфайли,
Қашишоклар (турмуши) шоҳона тус олди.*

*Бошида шиқ ҳаваси бўлгани учун
Мастона умр кечирди.*

*Тождорлик мулки садафида
Ҳеч ким у янглиғ дурдонани кўрмаган.*

*Қабрига Ҳақ раҳмати ёзилсин,
Аллоҳ гуноҳларини кечирсин.*

*Кечқурун бу шоҳ вафоти тарихини
Фитрат ўз нозик табъидан истади.*

*Мулоҳазакорлик билан деди: «Энди қолмади,
Фарғона диёрида шоду хуррамлик»²⁷.*

Муҳаммад Алихон икки юз ўттуз еттида тахтга ўлтуруб, йигирма бир йил подшоҳлик қилиб, 1258 ҳижрийда мақтул бўлган экан.

Муҳаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бул сўз рост бўлмай, бухорийлар қатлларини айбини сатри учун қилган қабиҳаларини тавжихига чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган Подшоҳхон ойимни(нг) хуснини эшитуб, ғойибона мафтуни жамоли ўлуб, муни анга сабаб қилиб келган. Асл висол муддао бўлса ҳам, зоҳирда Муҳаммад Алихонни халқни(нг) кўзига осий, гунаҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбеҳ даркор, деб келиб, қанча хонзода ва мазлума ойимларни қатли бағайри ҳақ қилуб, охируламр мурод ўшал ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухороға олиб кетиб, Иброҳим хаёл деган бир манғити тарёкийни Муҳаммад Алихон ўрнига қўйуб кетиб, бир неча ойлардан кейин ахли Фарғона бухорийларни шундоқ душман тутубдурларки, хонзода ва ҳаримлар ва жорияларни сўйуб қилган хуни бағайри ҳақларини

²⁷ Бу ва бундан кейинги форсий байтларни нашрга тайёрловчилар таржима қилган.

Фарғона аҳлини димоғига маҳкам ўтуруб, бу шиноят ва шақоватни(нг) алами булардан ҳеч чиқмай, манғитиядан бир киши ўлдурса, етмиш ғайри мужоҳирни қатли ила баробар, деб, афвоҳи носда жорий эди. Бу адоватларини бир ерга еткурмоқ учун Таласда Уйчин деган қирғизияда уйлануб қолган Шералихонни олиб келиб, Тўрақўрғонда русуми қадима ила оқ кигизга солиб, хон кўтариб, Хўқандга кирмасдан аввал манғитияни қириб, аҳадини қўймай, Тўрақўрғондан талабгорлар чиқиб, дарёдан ўтуб, Султонбаёзга кўнуб, анда неча минг қўшун бўлуб, эртаси Хўқандга кирмақда эканлар. Иброҳим хаёл эшитиб, Хўжандга қочиб, андан Бухорога андақ одами илан кетди. Шералихон Хўқандга хон бўлди. Бухоро амирини бу қатли ноҳақ қилгани учун баҳодирликдан хўқандийлар лақабин Ботур қассоб атадилар. Ўзи бўлмаса, ниҳоятда кўрқоқ киши экан. Охируламр бу Умархон ва Муҳаммад Алихонларни(нг) бошига келган мубталолик буларга ҳам келиб, ул ойими манҳус бир хотун ҳуснига хону хонзода, амир нисор бўлуб, агарчандики, ҳусну жамолда мусаллам бўлса ҳам, шумқадам, афъоли надам бир заифа экан. Фарғона бекларидан Маҳмудбек исминдаги бир кишини(нг) қизи экан, кўрган киши, ани деган хонлар бошини еган бир ойими манҳус сўзлаган киши маҳбуси фалокатшиор, бадкирдор ўлуб, ул амирни(нг) бошини еган экан. Бул ходиса такдирийдур, лекин сабаби зоҳирийси Муҳаммад Алихон фуқародин бепарво бўлуб, мусоҳиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насиҳат эшитмай, эшитса ҳам қулоқга олмай, ҳусус, кейинги асрида лахву лаъаб илан бўлуб, уламою фузало ва аёнлардан панду насиҳат қилсалар, баъзиларини ўлдуруб ва баъзиларини Фарғонадан чиқариб, Бухорога бадарға қилиб, насиҳат олмай қолган экан.

Чунончи, булардан жулусини(нг) учинчи йили Умархоннинг ҳамшираси Ойчучук ойимни эри Тўрақўрғон ҳокими Исҳоқхон тўрани Фарғонадан Бухоро ихрож қилган. Тўртинчи йили Умархон ҳамшираси Офтоб ойимни(нг) эри Маъсумхон тўрани мамлакатдан ихрож қилибдур. Бешинчи йили Ёрмазор Марғинов ҳокими Юсуф мингбошини Ёрмазордан ихрож қилиб, ҳажга юборган экан. Еттинчи йили Эрназарбек девонбегини ва Хушвақт Қушбеги юзни ўлдурубдур. Тўққизинчи йили Бузругхон тўрани, Жаҳонгир тўра ўғлини қанча одамлари илан, хўқандлик ва кошғарликлар Кошғарға қочубдур. Ўнунчи йили Исобек меҳтар ҳам қочиб, Кошғар борубдур. Бузругхон тўра илан биргалашиб, Хитойни(нг) Гулбоғини муҳосара қилибдурлар. Ўн еттинчи йили Ҳақли мингбошини ўлдурубдур. Ушбу йил ичинда Хўжа Қушбегини ихрож қилибдур. Ўн саккизинчи йилда Соҳибзода ҳазратни ҳам ҳаж тарафига ихрож қилибдур. Шул хил маслаҳат чиқадургон одамларни мамлакатдан чиқаруб ёки ўлдуруб, ҳусусан, Соҳибзода ҳазратни ихрож қилгандин кейин халқ Муҳаммад Алихондан озурда бўлуб турганлиги амири Бухорога маълум бўлуб, беҳисоб Бухоро қўшуни илан келиб, жулусни(нг) йигирманчи йили баҳор фасли амири Бухоро Хўжанддан ўтуб, Бешариғ мавзеиға тушганда Муҳаммад Алихонни(нг) кичик биродари Маҳмудхон Тошканд қўшуни илан келиб, амири Бухоро қўшуни Хўқандни қамаб, охири олуб, Муҳаммад Алихон ва Маҳмудхонларни ўлдуруб, Хўқанддаги ҳамма уламо ва фузало, содоти киром ва умаройи зулҳатиромларни оқ уйлук қилиб, Бухороға юборуб ва жамики асбоби ҳарб ва аслаҳа, тўпу тўпхонани Бухороға олиб кетуб, амир Хўқандда ўн етти кун туруб, сўнгра Хўқандга аввалда ёзилиб ўтган бўлгон Иброҳим хаёлни ҳоким қўюб, ўзи Бухороға кетган экан. Муҳаммад Алихон яхши кишиларни мусоҳиб қилмай, беҳуда кишиларни ҳамсуҳбат қилуб, охири таъсири суҳбатдан натижаи бад чиқиб, оқибат натижасини кўрубдур. Аммоки, атоси Умархон мусоҳибларини алами мукофоти бадға учраб экан, Умархон мусоҳиблари ўз бобида ёзилиб ўтти, ҳожати баён эмас.

Муҳаммад Алихон атоси хилофида иш қилган эди, дейдурлар. Ал аҳду ала-р-ровий!

Бундан кейинги Шералихонда эди. Сўзимиз иловаи калом ўлди. Шералихон Хўқандга қириб, сарири салтанатга ўлтургандан неча вақт ўтуб, Тошкандда Муҳаммад Шариф атоликни амири Тошкандга қўйган эди, анга тобе бўлсун деб киши юборди. Муддаолари бухорийлардан халос бўлмоқ ва амирға қарамасликда эди. Элчи борганда Муҳаммад Шариф атолик жавоб айтубдурки: «Мани(нг) амирим Бухорода, ман Шералихон одами эмасман, ҳар ким мандан

шаҳар олса, қуввати шамшир ва зўри бозу илан олур!» деган экан. Бу қаттиғ жавоби буларга айни муддао бўлуб, бутун Хўқанд қўшунларини жамлаб, Тошканд устига юрганда Шералихон «Қил куйруқ» деган бир қоида жорий қилган экан, яъни от минган кишидан қолмай урушга борур экан, қил куйруқ ул вақтда чиққан экан. Булар Хўқанддан жўнаб, Кандир довонидан ўтиб, Тамакручини олуб, ондан Улоқни олуб, Тошкандга кирмоқ бўлганда Чирчиқ лабига кўнуб, Тошкандга махфий киши киргузуб, аҳвол олганда алар ичидан бўлуб, хонни беистиҳола келсунлар деб, тил берганлигидан кейин, булар жўнаганда Тошканддан Тошканд қўшуни ҳам чиқиб, Чирчиқ лабида уруш бўлуб, Мусулмонқули хонни жиловлаб қайтмоқчи бўлганда, тошкандийлар хонни жиловидан олуб, Мусулмонқулига югуруб қочурубдурлар. Орқасидан қовлаб боруб Мусулмонқули баҳазор машаққат қочуб, Фаркатда ва ани(нг) усти илан Овлукга боруб, андан Чодак йўли илан тоғдан ошуб ўтуб, марғзордан ўтуб, Намангон усти илан Учқўрғонга, андин ўтуб, қайнотаси Ирискулибек қирғизни жойи бўлган Кетмонтефага атосини(нг) жойига боруб бекинди. Аммоки, Шералихон қўшуни Чирчиқдан ўтканда Тошканддан атоликни(нг) қўшуни чиқуб, Хўқанд галаботурлари бирдан от кўйуб юборганда Тошканд қўшуни қочиб ва ҳам ўзлари тил берган эди, Тошкандга кирдилар. Атолик кўрдики, иш бўлак, дарҳол ўрдани бўшатуб, ўзи бўлак ерга чиқиб турди. Шералихон ўрдага кўнди. Атолик одам юборуб, қанча узрлар айтиб: «Ман ҳар чанд беадаблик қилдим, сипоҳгарчиликдур, ман эски кул бул хонадонга», деб кўб тавбалар қилса ҳам, амирни(нг) одами деб, Хўқандга олуб боруб, Абдулали ўғли илан иккисини сўйдурди.

Шералихон аввало бемехнат хон бўлуб, жулусини(нг) учинчи йили 1261 ҳижрийда иноқлар қўлида шаҳодат топди. Шералихондан беш ўғул қолуб, бир хотундан Саримсоқбек, Султонмуродбек, Худоёрхон эди. Иккинчи хотунидан Маллахон ва Сўфибек эди. Хотунлари ҳар иккиси ҳам қирғиз қизи эди. Шерали вафотиндан сўнг жулусга ўлтурди.

МУРОДХОН ИБН ОЛИМХОН

Муродхонни(нг) отаси Олимхон қатлидан сўнг Умархондан қочуб, Бухорога борган эди. Шералихонни(нг) музандаблигини эшитуб, амирни ишораси илан махфий Хўқандга келган эди. Иноқ вазирлар буни илан иттифоқ қилиб, Шералихонни шаҳид қилдилар, билофасл мунга байъат қилдилар.

Бу аснода Мусулмонқули чўлоқ қипчоқ, қирғиз илан Шералихонни хон қилган эди. Бул ҳолда Худоёрхон илан бирга эди, бу воқеани эшитиб асокири азим илан Хўқандга кирди. Кирган ҳамон Муродхонга байъат этди. «Замон-замони Мурод» деб мунодо қилдурди. Фириб илан барчани ташвишдан чиқоруб, фориг этуб туруб, икки кундан кейин Муродхонни ўлдурди, ўрнига Худоёрхонни хон қилди. Муродхонни ҳукумати бир ҳафтага етди, олами фонийдан кетди, бақо мулкига етди, раҳматуллоҳи алайҳ!

ХУДОЁРХОН ИБН ШЕРАЛИХОН

Худоёрхон тўрт мартаба тахтга жулус этган. Аввали 1261 йили ҳижрийда, ўн тўрт ёшинда экан, Мусулмонқули иёнатни отоси жойгири ўлуб, бул ҳийнда катта иниси Саримсоқбек Тошкандга ҳоким эди. Мусулмонқули муни тадбир ила олдуруб, Саримсоқбекка хат қилдики: «Уқанг Худоёр мунда ёшдур, Хўқандни ўзунг келуб босиб турмасанг бўлмайдур, дарҳол келгил!»—деганда Тошкандга Азизбачча деган кишини ҳоким қўйуб, Хўқандга келди, Саримсоқбекни ҳам ўлдурди. Хонлик можаросидан кутулди. Худоёрхон мустақил бўлиб, инон ихтиёр ҳамма Мусулмонқули қўлида бўлди. Хон, агарчанд Мусулмонқулига домод, ани соясинда дунёси обод бўлуб, фақат курсисина соҳиб эди. Аммоки, жамоаи сардия ва ўзбақиялар бу ишдан хурсанд бўлмай, бесаранжом эдилар. Сирран иттифоқ қилиб, қипчоқия ва қирғизияни

суруб, Билқиллама деган жойгача қувуб, шаҳардан чиқардилар. Ул жойда қитоли азим ва ҳарби алим қилиб, охири кор Мусулмонқулини асир қилиб олуб, темир қафасга солиб, дарвозага осиб қўйуб, Худоёрхон жулусини(нг) ўн иккинчи санасинда муни қатл қилдилар. Сўнгра хоннинг ҳукумати баистиклол бўлди.

ХУДОЁРХОННИ(НГ) ИККИНЧИ ЖУЛУСИ

Бул воқеа шундоқ эканки, Шералихон жулусиндан 1273 санаси қарийб ўн беш йил ичинда қирғиз, қипчоқ, сардия, ўзбакция банаҳжи жабру зулм қилган эканларки, буларни намуна — хонлар қатли кўруб турубсиз, фуқарога мундан неча мартаба зиёда зулм қилган экан. Бинобарин, бу жабру зулмлариндан халос бўлмоқ учун Мусулмонқули зиддиға иш қила бошлаганлар. Муни мабдаъу маншаъи шулдурки, Тошкандда атолиқни урушига борганда ихтилоф чиқиб, хўқандийлар Тошканд кирмоқчи бўлуб, Мусулмонқули Чирчиқ лабида қўнмоқ бўлганда Мусулмонқул: «Хон мани раъйимга юрмади, манга қараган бўлсанг қайт», деб Чирчиқ лабидан қайтди. Орқасидан одам бормади. Хонни Тошкандда олуб кируб иззату икром илан ҳамма баиттифоқ байъат қилиб, Тошкандда сақладилар. Мусулмонқули бўлса қочуб, тоғлардан ошиб, тўғри Андижон музофотида бўлган қипчоқия маъвоси Билқилламага келди. Анда қўшун жамълаб, Худоёрхон ила урушмак бўлуб турганда булар ҳам Хўқанд қўшуни илан Мусулмонқули тепасига келиб, Билқилламада қитоли азим бўлуб, Мусулмонқули қўшуни ғолиб бўлуб, икки тараф овқатга машғул бўлуб, муторака бўлганда, Худоёрхон катта акалари Маллахон қўшунга насихат қилиб: «Эй мусулмонлар, Худоёр ёш, қўнглида Хўқанд қўрғонини беркитиб ётаман дейдур, ваҳоланки, биз бу мағлубиятда қолсак, эртага ҳаммамизни(нг) жасадимиз Хўқандни Чорсуларида сўйилиб, хору бемиқдор бўлурмиз. Келинлар, бир ҳаракат қилолук, мардни(нг) ўлуги майдонда қолур, Чорсуда сўйилгандан майдони ҳарбда ўлганимиз авлодур!»—деганда, Хўқанд қўшуни бирдан оч бўридек қипчоқ қўшунига урганларида ҳамма бирдан қоч-қоч бўлуб, кўб асиру ўлжалар олиб, Мусулмонқулини ўз катталари тутуб берганда дарҳол ўлдурмай, темир қафасга солуб, Хўқандга олуб келган экан. Азбаройи ибрат учун дарвозаларга осуб қўйуб, кўб кишилар - зулмидан озурдалар: «Хой чўлоқ, қалайсан, фалонни — бежаримани ўлдирдинг, Саримсоқбек нима қилди, эмди қалайсан?»—деганда: «Алҳамдулилла, ҳоло ҳам сизлардан юқоридаман!»—дер экан. Мусулмонқулини(нг) юртига қилган ишлари Чинобод ариғини чиқарган. Хўқандда Худоёрхон исмига мадрасаи олийни бино қилган. Ул ер аввалги ўтган хавоқини Хўқанд ўрда арки эди. 1272 ҳижрийда бино бўлди. Ул вақтда Мусулмонқулига уламо ва машойихлардан насихат қилганларни(нг) ҳаммаларини бирин-бирин ўлдуруб, Фарғона ҳукумати ўз қўлида бўлуб, зулмга ўтган. Чунончи, булардан шайхулислом Намангоний ва халифа Сафо эшон ва домла Холмуҳаммад ва раис домла ва мулла Хожамқули аълам, булардан бўлак яна кўб-кўб уламо ва фузалоларни қатл қилган эди. Бу зулмларни(нг) натижасини кўрди ҳаётида. Аҳволи собиқаларидан маълумдур.

Алҳосил, бу тарика жабру зулмларидан зикр қилинган Билқиллама урушидур. Бул урушда Маллахон қипчоқияни олиб, мусаххар қилгандан сўнг урушдан муддаоға ноил ўлуб, дор ул-аморага қайтганда Худоёрхон эшитиб дарҳол акаларини истиқбол қилиб, акалариға Хўқандни тутуб: «Ман олдингизда турай, Хўқандни ўзингиз тасарруф қилинг!» деганда, Маллахон: «Ман хон қасдида эмасман, мамлакат истехкоми ва истиқболи мани(нг) матлабим эмас. Аммоки, сани(нг) бу тарика ўйин-кулгиға машғул бўлмоқинг бизга ва фуқароларга катта зарардур, ишни билиб ва билганларни(нг) маслаҳати илан иш қилмоқинг зарур. Мундоғ бўлсанг, бизлар хароб бўлуб, душманларға мухтож бўлурмиз, мамлакат қўлдан кетар, бўлак подшоларға кулги бўлармиз!»—деб хонга қилган Маллахонни(нг) на-сиҳатини Шавқий²⁸ шоир назм қилган экан,

²⁸ Шавқий - Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

ани(нг) даржи лозим бўлди:

*Улуғ ёш ого эрдилар Маллахон,
Насиҳат қилур эрдилар ҳар замон.*

*Бу хон анга кўб ғамни ер эрдилар,
Фасиҳ тил била гоҳи дер эрдилар.*

*— Ука, бу насихатни дарк айлагил,
Бу бачкана ишларни тарк айлагил.*

*Эрур шаҳ иши элга дамсозлик,
Муносиб эмас хонга сакбозлик.*

*Қаён борди сандаги бу ақлу хуш,
Егай ҳар итинг кунда бир нимта гўш.*

*Таажжуб сани элга бу қилмишинг,
Муносибму санга бу қилган ишинг!*

*Неча сафшикан эр баҳодир йигит,
Булар барча оч бўлса, тўқ бўлса ит.*

*Йигит қадри ит қадридин бўлса кам,
Бўлурму яна мундин ортуқ алам.*

*Бу на хон ишидур, на қилганинг,
Бериб от баҳосин ит олганинг?!*

*Эрур сипаҳ қаноти йигит бирла от,
Агар хон эсанг қил они эҳтиёт!*

*Қулоқга насихат дурин тақмасанг,
Йигитларни аҳволига боқмасанг.*

*Насиҳат санга бўлмаса коргар,
Сани бу ишинг барчамизга зарар.*

*Бу беҳуда иш хон ишидин эмас,
Хушомад эли санга бу сўзни демас.*

*Қошингга келиб бир неча аҳли жоҳ,
Бори ўзларин кўрсатур некхоҳ.*

*Ўзини ҳийлалар бирла айлаб қариб,
Бериб санга ҳар бир куни юз фириб.*

Сани бу маишатга мағрур этиб,

Бори аждаҳодек ўзин зўр этиб.

*Ҳукуматга атрофдин қўл солиб,
Ичиб-еб бори олгонга олиб,*

*Бори ҳукм ишини қилиб поймол,
Буларга гараз олса беркитсалар мол.*

*Бўлубсан шикору ўйун бирла гарқ,
Билиб қилмадинг дўсту душманни фарқ.*

*Киши жон чекиб қилса хизмат агар,
Аярму анингдин киши молу зар.*

*Кўруб хизмат инъомини қилмасанг,
Чапон қадрига жонини кўрмасанг,*

*Билиб сан тутуб зарфи аклингни кенг,
Сув бергану кўза ушатганни тенг.*

*Етиб келса бошингга душман агар,
Бу гофил ишингдин етушгай зарар.*

*Бўлуб масту беҳуда ши этмагил,
Хазина йигиб, они беркитмагил.*

*Йигилса бисотингда аз онча мол,
Ани ҳар замон сарфи илгингга ол!*

*Хазинангда мол ўлса очгил ани,
Карам панжаси бирла сочгил ани.*

*Йигитга ани ўз қўлинг бирла бер,
Масалдур: «Емас молни бегона ер».*

*Киши арзи бўлса ўз олдингда сўр,
Ҳар ишни ўзинг қил, кўзинг бирла кўр,*

*Бу янглиг ишинг бўлса анжом қил,
Сипоҳ жабдугини саранжом қил!*

*Бу янглиг насиҳат, бу янглиг рамуз,
Неча десалар ёқмас эрур бу сўз!*

Бу тариха сиёсатомиз ва ҳикматангиз сўзларни десалар ҳам маъкул бўлмай, охируламр Маллахонни ўлдурмак бўлуб, Маллахон Худоёрхонни номашруъ ишларидан кўрсатиб, азл қилиб, ўзи хон бўлмоқчи деб, иғво ва фитналар чиқоруб, Маллахон буларни фикри хадиъа билиб, элатияга кетиб, бир неча кундин сўнг етти-саккиз минг қирғиз-кипчоқиялар илан

Марғинонга келиб кириб, бемуҳораба аҳолийи Марғинон Маллахонга тобе ўлуб, унлардан неча минг одам жамъ бўлуб, уламо ва фузалоларини ёнига олиб, Хўқандга юрди. Худоёрхон ҳам бори аскар илан чиқиб, буларни(нг) олдини олиб, шул тўғридадурки, Хўқанд аскарлари кирғиз, қипчоқ ўлжасини устидан жой олиб, бир тахта чойға бир байталдан ваъда қилиб, Билқиллама урушидагидек бу сафар ҳам ғанимат қилиб, ўлжа қилмоқчи экан. Хомтама сипоҳлар дўконлардан нася қилиб байтал берур эмишлар, ўзларининг минганлари арғумоқ, кирғиз-қипчоқияники байтал эмиш. Бу тариқа масхара қилиб, охируламр байталлар айғир бўлуб, қувуб қочируб, хонларини шошируб, натижаи қор, Худоёрхон мунҳазим ўлуб, Хўқандга қайтуб, қамалгандан сўнг, кечаси чиқиб, Бухорога кетди.

Маллахон шаҳарга кириб, сарири салтанатга ўлтурди. Атоси Шералихон замонидагидек шариат жорий бўлуб, зимомии ихтиёри ҳукумат кирғиз-қипчоқ қўлида эди. Аз жумла, мулла Олимқул сувратан вазир, сийратан ба шер назир эди. Беҳаё бодиянишинлар бу мусоадага қаноат қилмай, Маллахон бир кун бир сипоҳдан (қипчоқия эди) қойиб, бекларга итобомиз сўз айтса, саркардалар талашга тушуб, хон булардин бадгумон ўлуб, булар яна қорачапон ила иттифоқ қилиб, Мусулмонқули фожиаси каби бир ҳодиса қилурлар деб, аҳли илмға фавқуллодда ривож бериб, уламо ва фузало ва талабалар доирадан чиқсалар, ҳаддан ошсалар ҳам авоми инсондан демай, фузало аскарлар сипоҳларни таҳқир қилиб, одат қилдилар. Баъзи юзбошилар, мингбошилар бемаврид ижройи шаръ адосила зарбу ситам қилиб, мазбур ишларни хонга арз этсалар, хон илтифот этмай, муллаларни(нг) урган еридан қиёматда гул кўқарур, ўтда куймас, қамчи теккан ери оғримас деб мусоҳала қилиб, тафтишидан ибо ва ҳақиқатидин имтиноъ этмишлар экан. Булар сардия билағиттифоқдеб, буни панд билиб, ҳар на бўлса, бу хонни йўқотиб, ўзи-мизға қулай кишини хон қилиб олмасак бўлмайдур деб, жулусни(нг) учунчи йили 1278 ҳижрийда эди, вазирлари мулла Олимқул ва Олимбек кирғизлар ва неча иноқлар қўлида Маллахон ўлдурулди. Бу ишга мулла Олимқул бош экан. Нима тазвирлар ила бўлса бўлсун, бу ишга ўзини аралашмаган кўрсатиб, қатлга иттифоқ қилган саркардаларни бирин-бирин ўлдуруб, адо қилди.

Одамлар Маллахон замонида шариат жорий деганлари бу ишдан иборат эмас, асли аҳолини(нг) комил диндорлиғидурки, мунча тааддийларни ҳазм этиб, ўзларини сўккан ва урган хонларини, уламони мадҳ ва бесўроғ қўйганнинг мадҳ этарлар, вассалом!

ШОҲМУРОДХОННИНГ ЖУЛУСИ ВА АЗЛИ. ХУДОЁРХОННИНГ ТАКРОР ХОНЛИҒИ БУДУР

Маллахоннинг қатлиндан сўнг мазкур мулла Олимқул ўзи машварат қилдики, ихтиёридаги хоинлар илан иттифоқ қилиб, Шоҳмуродхон ибн Саримсоқбек ибн Шералихонни ўн беш ёшинда тахтга чиқариб, хон қилдилар. Бул ҳийнда Қаноатшоҳ қўшунлари Тошканд ва неча фирқа қурама лашкари ила Туркистонда эди. Маллахон воқеасини эшитуб, аскарға эълон қилдики, мулла Олимқул мундоғ хиёнат қилибдур, ўз раъйига мувофиқ бир мувоҳиқни хон қилиб, унвон бериб, муддаоси бу ила аҳолини алдаб, ҳукуматни ўзи қилмоқдур. Бу тарафда Русия ила ишимиз бу тариқа, ул тарафда юртни саришта қиладурғон кишини(нг) аҳволи бул деб, ўртаға маслаҳат солди. Анда жумла саркарда ва сипоҳлар яқдил, бир тил бўлуб дедилар: «Инон-ихтиёримиз сизга бердук, қайси тараф мувофиқи маром ва манфаати аном бўлса қилсунлар, амр сиздадур», деб жавоб бердилар. Қаноат аларга дедик: «Маъқул бўлса, Бухородан Худоёрхонни олдуруб, жамъи қўшун ила боруб, пойтахтни олуб, Худоёрхонни хон қилиб, ани(нг) амринда бўлмоқ керак. Ва, илло, бир хони норасидани(нг) бенуфуз сўзи ва бир бодиянишин тадбирсиз сўзи ва маслаҳати илан иш ўнгига келмас», деди.

Жумла сипоҳу сипоҳсолорлар бу маслаҳатни мустахсан кўруб, иттифоқ ила Худоёрхонга киши юбордилар. Худоёрхон Маллахон воқеасини эшитиб, амирнинг ишорати илан Жиззах

қалъасига келган экан. Йўлда бир хабарчига йўлукуб, суръат ила йўл юруб, Тошкандга кирдилар. Тошканд аҳли ва жами лашкар Худоёрхонга байъат этдилар. Хон Шоҳга атолиқ амал беруб, вазири аъзам қилди. Атолиқ мансаби атобек мансабидурки, Шайх Саъдийни(нг) мамдуҳи эди, яъни ёши хондан катта бўлуб, хизмат ила вазирлик мартабасига етса, атолиқ амали берилур экан. Ёрликда муҳри хонни(нг) муҳри баробар экан, лофарқ нойибдек.

Қаноатшоҳни(нг) муҳри аввалда бу эди, назм экан:

*Амал фармоначи, номам Қаноат,
Ба ҳукми подшоҳи бо адолат*²⁹.

Сўнгра муни ўйдурди:

*Зи лутфи шоҳи одил, зилли Холиқ,
«Қаноатшоҳи ғозий шуд атолиқ»*³⁰.

Валҳосил, атолиқ ва Худоёрхон бор кўшуни илан Тошканддан чиқиб, Хўжандга кирдилар. Бул тўғрида амир ҳам, яъни Амир Музаффар Бухоро Хўжандга келди, Амирга йўлуқтилар, Амир Худоёрхонни(нг) Хўқандга бормоқига ижозат берди. Агар Шоҳмурод ила Мусулмонқул монё бўлсалар, ман санга муъинман, деди.

Мулла Олимқул бу шуҳратдан кўрқуб, ўзини паноҳига тортмоқ бўлуб, бор кўшуни илан элатия тарафига кетди. Сардия кўшуни илан ул Шоҳмуродни Хўқандга кўйди. Худоёрхон бетаваккуф Хўқандга кирди. Шоҳмуродхон муқоамат қилолмай, Худоёрхон Хўқандга кириши илан Шоҳмурод Марғинонга чиқиб кетди, кочди. 1279-йилда Худоёрхон доҳили доруссалтанат бўлди. Учунчи хонлиги будур. Сўнгра Шоҳмуродни орқасидан етиб тутуб келдилар. Худоёрхон они ёшлиғига шафқат қилиб, ўлдурмади. Шоҳмуродни(нг) хонлиги икки ой миқдоридан бўлди.

Худоёрхонни(нг) Хўқандга кирганини кўруб, Амир Музаффар хотиржам бўлуб, Хўжанддин Бухорога қайтди. Орқасидан бир оз ҳадоё илан тортуқ юборуб, миннатдорлик, ташаккур қилиб, Қаноат фармоначини юборди. Амир Қаноатни борган ҳамон ўлдурди. Сабаби на экан деган саволларга катлга Худоёрхондан ишорат бор экан, дедилар.

Бу кунларда мулла Олимқул элатияда юрди, Худоёрхонга итоат қилмади, кўб тутқунлар ўлди. Ичиндан гоҳ Белбоқчихон ва гоҳ Шоҳруххон исминда хонлар чиқоруб, оз кунда ҳаммасини йўқотди. Фарғонада фитна-фасод ҳаддан ошти. Муни Амир эшитиб, Худоёрхонга имдод бермак учун Хўқандга келди. Қирғиз, қипчоқни қувуб, тоқга борди. Анда мулла Олимқул тоғда бир қулай ерда эди. Амирни ўртага олди, муҳосара қилди. Амир бундан ғоятда хавфу ҳаросда эдики, мулла Олимқул элчи юборди, дедик: «Ҳазрати Амир бу бир қулнинг орқасидан мунча эргашмак на лозим эди, эмди аҳвол бу ерга келди, фикр этсунлар, мани(нг) кўлумдан қутулмак қийин, мани(нг) қочганим Амирни(нг) овозаларини чиқармак эди, қувват ва катталиқка бир далил эдики, Амирни(нг) ҳайбатидан қочди демакдан иборат, ҳар иккимиз адуви акбарларимизга сиёсат эди. Агар муҳорабага толиб бўлсалар, мана майдон, кўрамиз. Ва илло кейинга қайтсунлар. Хўқанддан Худоёрхонни олиб, жонни ғанимат билиб, соғ-саломат Бухорога борсунлар», дегани Амирнинг жонига миннат ўлуб, дарҳол қабул қилиб, мулло Олимқулга офаринлар айтиб, Бухорога Худоёрхонни олиб кетди.

Хўқандга Шоҳмуродни такрор хон қилиб кетди. Аёни мамлакат. Амирни(нг) бу ишидан беҳузур бўлуб, Шоҳмуродни Олимқулни(нг) олдиға чиқардилар, бу фикр илаки Олимқул ўзи кўли илан кўйган хон эди, хонлиғига рози бўлсун ёки бир тадбирини қилсун, деб Шоҳ боргани ила ани ўлдурди.

²⁹ **Форсий байт мазмуни:**

Адолатли подшоҳ ҳукми билан,
Амалим парвоначи, номим эса Қаноатдир.

³⁰ **Форсий байт мазмуни:**

Адолатли шоҳ ва Тангри соясининг лутфи билан,
Ғозий Қаноатшоҳ атолиқ бўлди.

Ровийларни(нг) қавли, Шоҳмурод бу дафъа икки кун бўлди, бир кун саломға бордук, деди. Амирнинг талбис фикри Шоҳмуродни хон қилмоқдан мақсади Олимқулни(нг) сайди экан. Бу талбис аксига юрди, бу мулла Олимқул Хўқандга кирди. Жамъи қўшуни Марғинонға боруб, анда Султон Саййид аъражни хон кўтарди. Ани воқеаси анқариб ёзилур.

Ул вақтда Фарғонада тўлқуни тамаввуж бесаранжомликда эдики, гоҳ Худоёрхон ва гоҳ Султон Саййид ва гоҳ Шоҳмурод бири кетиб, бири келиб, бири кириб, бири чиқуб Хўқанд ўрдаси арини(нг) уясига ўхшаб кирди-чиқди замон бўлуб, фалон ердан хон чиқди, фалон хонзода бош кўтарди, оқ кигизга солди, қора кигизга солди бўлуб, бетартиб овозаси кулоғларни гунг ва ақлларни танг қилур эди. Хонлик салтанати гўёки болатарни(нг) ўйунига ўхшаб кетти. Ул вақтни(нг) болалари мундан бир ўйун чиқаруб, бир баланд тепага чиқиб, икки тараф бўлуб, ул тепани(нг) отини Ўратепа қўйуб, талошиб, Ўратепа сеникиму мени-ки, деган ўйун анда чиққан. Ул вақтни(нг) бечора фуқаролари кўрқуб, кўзларини(нг) косаси ёшга тўлуб, нима жарима илан ўлдурар экан деб, қайси хон келса мулозамат, хушомаддан ташқари илож топмай, кўл қовуштуруб турар эдилар. Амири Бухоро бўлса бечора Шоҳмуродни(нг) қатлидан бўлак ишга сабаб бўлмай, фитнани босмоқ у ёнда турсун, аввалгидан ҳам ямонроқ фитналар кўзғолди, ҳеч даф бўлмади.

ВОҚЕАИ СУЛТОН САЙЙИД ИБН МАЛЛАХОН

Бул воқеани(нг) ичинда юрган кишиларни(нг) қавли шулки, ҳазрати амир Шоҳмуродни Хўқандга хон қилиб, Худоёрхонни Бухорога олиб кетди. Хўқанд дуогўйлари: «Барчамиз амирни узатиб, Шоҳмуродхон ва мулла Олимқулни(нг) олдиға боруб эдук, амирдан ажраганда биз Шоҳмуродни(нг) қатлини эшитуб, мулла Олимқулға мулозамат(дан) бўлак чорамиз қолмай, мурожаатдан иборат эди. Мулла Олимқул кипчоқ қўшуни илан экан. Амир ила буни(нг) ораси бир манзил йўл эди. Мулла Олимқул бизларни(нг) келуримизни билиб экан, истиқболға чиқди, эъзозу икром қилди, чодирини олиб тушурди. Бир кўҳна лагандга нон ва бир яғоч табақ ила узум ке(л)туруб, суфраға қўйди, мусофирликдур — айб қилмайсизлар, деб эътизор қилди ва илтифотлар этди. Ҳам айтди: «Ҳазрати амирни саломат жўнатдилармусизлар, барчамизга баробар дуогўйларимиз сизлар, амирни ҳақида ва биз ҳақда дуо қилмоқ лозимдур, келганларингизга хурсанд бўлдим», деди. Мулойим, икромни камолда бўлса ҳам бизларни ипсиз боғлаб, Хўқандга қайтмоқға жавоб бермади. Шиғовулни чақируб, анга топшурди ва дедик: «Бул жаноблардан вокиф бўласан, қўш чодир бер, от чими бер, сув, бичан бер, бир махсус ходим қўй, ўз ёнимизда яқин қўндур, аҳволлариндан ҳар вақт хабардор бўл», деб кўчуб Марғинона жўнадук. Манзил-баманзил кўрунуш қилиб, салом бериб, Марғинона қарийб Ёрмазорға қўндук. Шаҳарнинг уламо ва фузало, аъёнлари истиқбол қилдилар, чиқдилар. Ул жойда зиёфат бўлди. Адойи зиёфатдан сўнг мулла Олимқул сўз очиб дедик: «Мамлакатимизда бул хил бесаранжомликдур, муни сабаби бир кишига инқиёдимиз йўқлигидур,— деди. — Лозимдулки, баиттифоқ бир хон насб қилиб, анга муте, мунқод бўлсак, кимни хоҳларсизлар?» деганда, Хўқанд уламолариндан Зиёвуддин маҳдум дедиларки: «Бу хизматга ўзингиздан аляқ одам кўрунмайдур»—деганларида Олимқул(га) маъқул бўлмай, эшитмаган бўлуб, яна дедик: «Бир одамни таъйин қилмоқ керакдур!»—деганда мазкур маҳдум яна аввалги сўзларини иъода қилдилар. Олимқул Зиёвуддин қозига хитоб қилиб дедик: «Сиз мани дерсиз, мани(нг) ниятим хон бўлмоқ эмас, ман хизматда бел боғлаган киши, хонзодаларингизни(нг) бирортасини насб қилингллар!» деб.

Хонзодалар(ни) бирин-бирин зикр қилиб, охирида Султон Саййидни зикр қилиб дедик: «Атоси Маллахон кўбнинг йўлинда шаҳид бўлди, етимчадур!» деганда, халқ мулла Олимқулни(нг) ғаразини фахмлаб, ҳамма: «Бу ўрунға Султон Саййид аҳақдур!» дедилар. Филҳол оқ кигизга солиб, русуми собиқада уламо ва фузало, аъёнлар кўтардилар, тахтга

чиқардилар, (у) ҳадди булуғга етмаган муруҳиқ эди, русуми қадим уламо ва фузало ва аёнға сарупо бермак экан, мулла Олимкул дедики; «Таксирлар ўзимизники, сарупони аввали Марғинон уламолариндан бермак!» деганда Ҳасанхўжа қозикалон мулла Олимкулға қараб: «Ўзлари билсунлар!» дебдур.

Мулла Олимкул алҳол: «Дорулмулк Марғинондур, Хўқанд дуоғўйи ҳаммамизга баробар меҳмондурлар!» деб, яна бу сўзи меҳмонлар(га) шофий бўлмагандек кўрунуб, ҳар икки тарафдан баробар сарупо бериб, кимхоб-атлас, қимматбаҳо ашдан хоннинг хизматида шиғовулни ва ҳудайчи ва неча ходим лавозимотини тайёрлаб, аскар ва саркардаларга саросар оқ сарупо бериб, барчасини фариштадек қилиб чиқарди. Бу уч-тўрт соат ичинда мунча беш-ўн минг кишига мундоғ саруполарни қайдан тайёр қилди ёки аввалдан мухайё эдим, деб ҳамма бу ишга офаринлар айтиб, таажжубга қолдилар.

Бул воқеа 1285-санада эди. Анда мулла Олимкул сар-аскар бўлуб, таждиди унвон берилуб, амирлашкар лақаб бўлуб, мундин сўнг Олимкул исми матрук қолди, амир-лашкар бўлди. Султон Саййид фақат санад илайҳ курсиға соҳиб бўлуб, ҳамма инон ихтиёри жузвий ва куллий амирлашкар қўлида эди. Хонлик ишини бартараф эткандан сўнг кўб турмай, Хўқандга борди. Юртни саранжомға солиб, фурсат ўтқузмай, Русия Туркистонға келди, деб хабар келди. Амирлашкар Тошкандга келди. Шодмонхўжани ўддурди. Ўрниға Нормухаммад додхонни волийи Тошканд қилди. Давлат тожик деган кишини Туркистонға ҳоким қилиб юборди. Ўзи Хўқандга қайтди. Мазкур тожик Туркистонға келиши илан атрофдаги элатияни ғорат қилиб, талон-тарож этиб, чопди. Бу бадафъол шумлиғидан жамъи қазақия Русияға тобеъ бўдди, келмакни хохлади. Оз муддатда, озгина ўтмай Русия Туркистонга кирди. Бу тўғрида ҳазрати султон Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон(га) айтган кароматлари тўғри келди. Мундан саккиз юз йиллар илгари айтган эканлар:

*Минг икки юз саксон бирда ўрус келгай,
Туркистон(ни) атрофини қамсаб олгай.*

Мунга мувофиқ 1281-йилда Туркистон ва Авлиёота Русия тасарруфига (ўтди). Андан Чимкандга қасд этгани амирлашкарға эшитилди. Хўқанд аскарлари илан киши вақтида Чимкандга келди. Анда Русия аскарлари Туркистондан чиққон йўқ экан. Чимкандда атрофга одам юбориб, катталарни чақирди, чунончи, булардан Сиддиқ тўра туркистонлик ва Қазақиядан Бойзоқ бийни чоқирди. Амир-лашкар Бойзоқ бийни ўтқузуб айди: «Бойзоқ, сан аввалдан ислом аскарини закот берар эдинг, нега эмди бизга бермай, Русияға бердинг?» деганда, Бойзоқ бий амир-лашкарға айтибдурки: «Мен сизгада бир амин ҳам Русияға» деганда, «Нега?» деса, Бойзоқ айтибдурки: «Таксир, мен авлод(ли) киши, бир юз йигирма бий атосимен, буларга жайлов деб Русиядан тўрт тош ер, яъни йигирма беш чақурум ерни ижарага олганман, ани ижоросини бераман, сизга закот бераман» деганда, амирлашкар: «Сен икки марра аҳд қилдинг, яна буздинг!» деб «Жомадор, мунга ғамбаракға солиб откил!» деса, бечора Бойзоқ чол қари, ёши юздан ўтган киши, айтибдур: «Ҳой, амирлашкар, мени буйла қилма, кўзимни кўр қилиб, Хўқандға жубор, мен Русияға дафъ бўламан, мени(нг) ўлганим болаларим бийларга етса, санга ёв бўлурлар, Русияни санга бошлаб келар, ҳар иш қилиб, мени ўлдурма!» деса ҳам амирлашкар кулоқ солмай, «кафил хат берайин» деса ҳам кулоқ солмай, охири юз пайса доруни ғамбаракға солуб, кичкина одам экан, ёнига икки боғ қуруғ беда тикиб отдурбдур. Осмонга кетиб, на ўлуги ва на суяги кўрунмади. Бойзоқни(нг) авлоди эшитиб, Русияға тобе бўлди. Ана уруш бошланди. Амирлашкар Туркистон(га) бориб, уруш қилмоқ бўлуб, Иқонга борди. Туркистондан Русия аскарлари чиқди. Ул вақтда сартия уруши Русияға ҳеч писанд эмас, аҳамияти бир оз аскар соддат ила урушга кирди. Мусулмониялар ҳамма отлик, пиёда сарбоз йўқ, амирлашкарни(нг) ғайратидан кўрқуб, сипоҳларни(нг) орқага қайтганини чопуб туруб, қор катта, қорабўра деган дарахтлар шоҳларини боғлаб юмалатуб отушуб, мусулмониядан кўб кирилиб, кўб ярадор бўлди. Душавой фармоначини(нг) ўғли Мухаммаджон Мирзо деган ўн саккиз ёшинда юзбоши экан. Русия

тарафида бир катта лашкарбоши дурбин солиб турганда, амирлашкар тепасига келиб қолуб, ўшал дурбин солганни от, деб буюрганда отган экан. Алҳолда Иқонда фомит нишон этмишлар, ким бўлсун. Бул урушда мусулмон аскарлари учун хийли мақоматлик уруш бўлуб, Русия аскарлари(га) янги аскар келмай, булар мудофаага қодир бўлуб, охири ҳол Русия солдатлари Туркистондан қайтуб кетиб турганда янги солдатлар Ўрунбур тарафидан келиб, қувват топиб, мусулмониядан кўб кирилиб, сўнгра амирлашкар қайтганда булар арқосидан келиб, Чимкандда яна катта муҳораба бўлуб, Иқондан Чимкандда одам кўб кирилди, дейдур. Алҳолда ҳам ул вақтдаги урушда бўлган кишилар кўб муояна биладурлар. Буларни ўз оғизларидан эшитуб, ўн кишини(нг) сўзини таққослаб, ўртасини олинди. Бўлмаса, муболағалик бўлса керак.

Бу Туркистон муҳорабасиндан қайтуб келиб, Чимкандда уруш бўлган, бу Чимканд муҳорабаси, деб қиш ичинда бўлган Иқон Туркистон ила Чимканд аросида бул тўғрида эканки, Мингбой додхоқ икки еридан ярадор бўлуб, қўшга тушуб ётқузуб қўйган экан, амирлашкарни қўшига чақирди. Амирлашкарга айди: «Эй Олимқул, кичик эдинг, катта бўлдинг, мунча иш, қанча мусулмонлар ҳалок бўлди, эмди иш қўлдан кетадур, Давлат тожик ўлди, қурама қипчоқ каттаси ман бўлсам, бир ярим соат умрим қолди, эмди санга бир насиҳатим бор, қулоғинга олсанг, жами оқ туғ, қора туғ аскарингни ол, Бухороға боруб, амирга қўшул, амир ила хоҳ муҳораба, хоҳ мусолаҳа, бирга қилинлар, бўлмаса иш қўлдан кетди!» деганда, амирлашкар айтубдурки: «Ака, жон ширин, кўрқуб қолубсиз!» деганда, Мингвой додхоқ алфози қабиҳа илан сўқуб: «Бу мусулмонларни(нг) ўлугини хоҳлаган еринга ур!» деб қўшида турган амирлашкар кетган экан, амирлашкар чодирига етган ҳамон додхоқ оламдан ўгтилди, деб киши келди. Боруб жанозасини ўқуб, Чимканд мазориға дафн қилинган экан, раҳматуллоҳи алайҳ.

Бул тўғрида амирлашкарни(нг) ғайратидан кўб сипоҳлар кўрқуб: «Бизни совуқда ҳам оч қўйуб ўлдурур экан, муни деб амирлашкарни саранжом қилмасак бўлмайдур» деб умаролар маслаҳати илан бир сағира қул отубдур, ўлуги анда қолди. Лашкар фатарот бўлди, бузулди. Ҳамма қочиб, Тошканд келди.

Амирлашкар ҳукумати Маллахон фавтиндан сўнг Хўқандда ва четда гоҳи бутун ва гоҳи ярим мутафариқалик илан уч йилга етди. Ҳар на бўлса бу зот мамлакатдорликка бир оз аҳамиятга ҳаракат қилиб муқовамат этди. Бу Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дину миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашкар ва бири марҳумий Маллахон. Тўплар қуйдуруб, милтиқлар ясаб, корхоналар қилиб, тўплар узрасига қумушлар илан ёзувлар ёзуб, яхши диққат эткан эди. Чунончи, бу назмлар:

*Амирлашқари гозий карда нишон,
Жаллоди тўпи пурчаими оташфишон³¹.*

Бузругхон тўра ва Яъқуббекларни(нг) келгани бул тарихларда эди.

Бул ҳикояни айтгувчи Ҳожи Муҳаммаджон Мирзо Душабой фармончи ўғли эдики, Иқонда амирлашкар илан бирга бўлуб, белидан ўқ еб ётганда Русия тарафидан отилган бир тўбни(нг) ўқи буларга яқин тушуб, ёрилиб, бул бечора ярадорни(нг) ётган ерида ёрилган ўқни(нг) бир бўлаги жағига тегиб, паст жағи тушуб, неча кунлар ҳақимлар муолажа қилиб, сўнгра навъи тузалган экан. Нуқсонлари ровийни(нг) гарданига ҳомилдур, эшитилганча ёзилди.

ХУДОЁРХОННИНГ ТУРТИНЧИ ХОНЛИҒИ

Амирлашкар қатлиндан сўнгра Султон Саййид Тошкандда қолмади. Амир Худоёрхонни олиб, вақтни ғанимат билиб, Хўжандга келди. Аҳолийи Тошканд амирга: «Фарёд, одам юбориб, бизга имдод қилсунлар», (деб) илтижо қилдилар. Ул зот на имдод ва на маслаҳат кўрсатди. Худоёрхонни олиб Хўқандга кетти. Олиб боруб ўз қавлиндан хон қилиб қўйди. Худоёрхон

³¹ **Фарсий байт мазмуни:** Ғозий амирлашкар нишонга олди, Олов сач-ратувчи тўп билан.

хутбани амир исмига ўқутди, тобе ҳукминда бўлди. Баногоҳ Русия илан муҳораба очсалар, бир-бирига имдод бўлмоқ қасди экан. Ароларинда аҳду паймонлар этдилар. Бовужуди золик Амир хўқандийларнинг узриндан амин бўлмай, Хўқандни Худоёрхонга, Тошкандни Русияга ташлаб кетди.

Ровийлар қавлинча, Тошкандда олтмиш кун ва баъзи қавлда саксон кун муҳосара бўлуб, ичиндан муҳобара, тошиндан муҳосара ва муҳораба бўлуб, ҳижрийнинг минг икки юз саксон иккисинда, милодни(нг) минг саккиз юз олтмиш бешинчида ёз, май ойинда Русия қўлига ўтди. Бу тўғрида султон ул-орифин сўзлари тўғри чикди:

*Дар соли «ғураф» агар бимони, бини,
Мулку малику миллату дин баргардад³²,—*

деганлари муояна бўлди. Аммоки, Тошканд ташинда муҳосарасиндаги Русия аскарлари икки минг миқдоринда бўлуб, қирғиз-қазоқ қўшулуб кўб эди. Бу муҳорабада исломдан кўб одам нобуд бўлуб, Русиядан талофот бир юзга етмас эди, дейдилар. Аҳолийи Бухоро бу сафарда ҳазрати амир Русия илан бир иш қилиб, биз фуқароларни роҳатландуруб қўяр, деб умид қилган эдилар. Амирни, боруб, тарғиб қилиб, фарзияти жиҳодни уламолар айтганда, амирни(нг) тоби бўлмай, ноилож бу ғавғони босмоқ учун ҳаракат қилди. Русияга тўғри келмоқға Бухородан чиқиб, Майдаюлғун деган ерға Бухоро аскарлари қўнган эди, олтмиш минг миқдор аскар эди. Кўплигига ишониб, мағрур бўлуб, бохузур бокира қучуб ётдилар. Русия аскарлари буларни(нг) бепарволигидан истифода қилиб, оз аскар ила баъзилар беш юз, баъзилар минг миқдорда эди, дейдилар, кечаси дарёи Сайхундан ўтуб, тўб отғони ҳамон лашкари ислом, зилзилаға тушуб, тўф-тўфанг, ўқ-дори ва асбобу адвотларини ташлаб, Бухороға кетдилар. Булар Русияни(нг) бир отган тўбини(нг) қўшун ўртасида ёрилганини кўруб бузилдилар. Қолган нимарсалар Русияга ўлжа бўлди. Ғафлатни эрликдан билмак бухороликларни(нг) иши эмиш. Ҳаракат этсалар, ўз сипоҳийларига ваҳм тушар эмиш ва ҳам хасмни писанд қилмаган эмиш, деб кичкина болаларни(нг) фикрига иктифо қилиб, номус ва эрликни қўлдан бердилар. Русияға аскар жам (қилиб) муҳораба қилгани сабабидан ва муҳолафат изҳор қилгани иллат бўлиб, Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах қўлдан кетди, Русия забт этди. Бундан сўнгра Русия илан ўзлашиб, мусолаҳа бўлдилар. Русия илан бартараф бўлгандан сўнг Бухоро музофотига қўл узатиб, минг икки юз саксон бешинчи ҳижрийда Самарқандни олди. Андан Каттақўрғон олинди. Сўнгра ўртада Амир ила мусолаҳа бўлуб, ислоҳот жорий бўлди.

Худоёрхон Русиядан хотиржам бўлуб, вақтини ўйин-кулги илан ўтқаруб, қуш солмак ва кўкбўри чопмоқ йўлларинда уламо ва фузало насиҳатларига амал қилмай, зулм ва жабр тарафига ўтуб турганда, раия, халқ юз ўгуруб турганида Мусулмонқулни(нг) ўғли офтобачи мулла Абдурахмон вақт ғанимат деб, атосини(нг) интиқомини олмоқ қалбиндан чиққан йўқ эди, ароларинда муҳосамат пайдо бўлуб, хоннинг аскарлари офтобачи қўлида эди, хоннинг муқобала қилмоқға қодир бўлмай, фуқарони(нг) берағбатлиги, анинг устиға Русия тарафидан Хўқанд ўтган бир савдогарни(нг) моли Маҳрам деган ерда талон бўлуб, хонни чек аросида учун ани(нг) жавобгарлиги учун Тошкандда Фон Кауфман генерал губернатордан саволлар келиб туруб, ул саволларга жавоб ёзмоқға комил вазир йўқлигидан, яна мулла Абдурахмон офтобачиға мурожаат қилиб, бу саволларга нима жавоб қилса бўлур деганда, офтобачи ёзубдурки: «Қаттиқ рад жавоби берилсун» деб. Ани(нг) маслаҳати хонға маъқул бўлмай, Русияға боруб, жавоб қилмоқ бўлуб ва ҳам ўзидан чиққан фитнани(нг) дафъиға Русиядан имдод сўрамоқ бўлуб турганда, мазкур савдогар молини тўғрисида генерал губернатор Тошкандға хонни чақирган эди. Олтмиш адад қозоқ аскарлари юбориб, Тошкандға ноилож бўлуб бормоқда бўлуб, уч тарафдан сиқилиб, охируламр саксон ароба кўч хазина ва оимлар, беклар, етти ароба танга илан Хўқанддан Тошкандға жўнади. Атобек ноийб деган Наманган ҳокимини Хўқандға қўйди.

³² **Форсий байт мазмуни:** «Ғураф» йилигача яшасанг, мулк подшо, миллат ва диннинг кетганини кўрасан. Арабча «ғураф» (ғ, р, о, ф) ҳарфларининг абжад ҳисоби бўйича йиғиндиси 1280 ни ташкил этади.

Хоннинг катта халафи Насриддин бек эди. Хўқандга Андижондан келиб, фуқарони(нг) атворини кўруб, офтобачи тарғиби илан Хўжанд тарафига жўнади. Маҳрамда бир оз муҳораба қилдилар, қилсалар ҳам ҳеч иш қилмай, Марғионга қочди. Насриддинхон Хўқандда туруб, Русия келиши илан истиқбол қилиб олди. Бу сабабдан Хўқандни Насриддинхонга берди. Уруш бошлаган офтобачи экан, ани тутмоқ қасдида бўлуб, Русия аскарари Марғионга борди, Марғион халқига неча минг тилло лак пули солди. Иштирофни сартияда лак дерлар.

Валҳосил, ҳамма фасодни(нг) мабдаи офтобачи бўлуб, хон Русия илан мусолаҳа қилмак бўлганда умаро ва фуқароларни(нг) кўнглини бузуб, хон Русия(га) тобе бўладур, ғазот қилмайдур, тил берган, деб хон(нинг) ўзи бирла урушмак керак, деб, Марғионда Султон Муродбекни Хўқандга хон қилмоқчи бўлуб аҳду паймон қилиб турганда Насриддинхон боруб, офтобачига эллик минг тиллоға шарт қилиб, Насриддинхонни хон қилмоқ муддаосида бўлуб, зоҳири ғазот, ботини фасод Насриддинхонни Хўқандга ўрда ўтқузуб, хон қилиб қўйуб, ўзи Русияга урушмоқчи бўлуб, Маҳрамга боруб, андан Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёга кетиб, Маҳрамдан қочиб Марғионга кетди. Русия Маҳрамдан ўтуб келиб, андин Намангонни одди. Хўқанд келди, онда Насриддин қаршу олуб, ўрдуга тушуруб, офтобачини охтаруб, Хўқандни Насриддинхонга беруб, офтобачи орқасидан Марғион борди. Марғиондан офтобачи қочган экан, фуқарога топиб беринглар, сизларга ҳеч сўз йўқ, ва илло кийин бўладур, деб панд-насихат қилиб турганда, Балиқчи қишлоқда қўшун бор, деб хабар берилиб, тўғри анга қараб юрганда, йўлда Тўда қишлоқда борғувчи анча-мунча сипоҳлар бор экан. Аларни(нг) ҳаммасини қочируб, сипоҳ қаторида бозорчилар отидди. Андин Намангон ўтуб, Намангонда бир неча вақт Русия аскарари туруб, сўнгра Валихон тўра деган Марғиондин келиб, Балиқчида бўлган Валихон тўра Марғион келиб, неча ғазот қиламан, деб қочган сипоҳларни жамлаб, Марғиондан Намангонни олмоқчи бўлуб, Балиқчи деган қасабага келиб ётганда Намангондан Русия аскарари чиқиб, дарё лабига боруб, кечаси дарёдан ўтуб туруб, Валихон тўрага Русия келди, деб бир мусулмон хабар берган экан, анинг ушлаб, боғлатиб қўйуб, агар Русия мунда келса сани(нг) сўзинг рост, деб ўзлари ўйинга машғул бўлуб, то сахарғача кокил ўйнатуб, сўнгра ухлаб қотуб қолуб, субҳца Русия бирдан тўб қўйганда уйқудаги бечоралар туруб қочгани, овора бўлуб, баъзи нодон одамлар Русия қочгани отар эмиш, деган сўзларга ишонуб, қочмасдан отилуб ва қолганлари қочуб, бечора хабарчи сутунда боғлануб қолганича ул иморатга ўт қўюлуб, ихроқ биннор бўлуб ўлди. Бу тарафда Намангонда Ботур тўра деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмоқ бўлуб, уч-тўрт минг одамни жамлаб, Тўрақўрғонни(нг) ғарб тарафидаги Сарсончап деган қирга аскар йиғиб, уламолар сўзларига қулоқ солмай, ҳаракатда эрдилар. Баногоҳи Русия сараскари Гловачуб деган экан, Искобилуф женерал амри илан Тўрақўрғонда ёв чиқибдур, деб дашт илан Русия аскарари Намангондан чиқиб, Ботур тўрага юруб келганда ўшал кун панжшанба куни Тўрақўрғон бозори эди, қиблагоҳимга меҳмон бўлуб келган Султон понсад ва Саримсоқ деган кишилар қипчоқия катталаридан эдилар, аларни меҳмон қилиб, тўйма меҳмони бўлуб, нонуштадан кейин эди, шавла қилган эканлар, олуб чиқуб еб, ярмидан ўтган эди, бирдан шимол тарафдаги қирдан тўб овози чиқиб қолди. Меҳмонлар дарҳол асбобларини белларига боғлаб, қўшунларига чопдилар.

Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб, ҳар ким ўз ҳолига овора бўлуб, қиблагоҳимиз ўз қолларига қаён кетдилар, билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар, болалар илан қочиб, бир боғда ётдук, то шомғача бу тўпу милтиқ овози, ўқларни бошимиздан овоз илан ўтуб тургани ваҳмида ҳеч ерга чиқолмай, боғда эдик, баногоҳ, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдиға хабар олмоқда чиқиб эдим, кўчада уюлган қон тупроқ ўртасида ётибдур. Ҳайрон бўлуб туруб эдим, Уста Йўлдош деган киши келиб қолди, Айти: «Ҳой тўрам, қочинг, мана яна отуб келуб турубдур, бул қон Назар панжабошини(нг) отини қони, тез қочинг!» деганда, яна қочиб турган боғимизга борсам: «Кечаси сизларни бир киши чақирди» дедилар. «Ким экан?» деб боғдан чиқсам,

қиблагоҳимиздан келган одам экан. Ул киши Муллакудунгда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдимۇ ёки отилиб ўлдимۇ, эсон-омон кўрмак муяссар бўлса эди, деб Юсуфхўжа ва Муҳаммад Зоҳид деган кишиларни юборган эканлар. Алар бизларни олуб, кеча илан жўнадук. Қарийб юз адад жон, икки волидамиз, икки ҳамшираларимиз, булар кичик, етти-олти ёшларинда эди, кечалаб бордукки, қиблагоҳимиз Муҳаммад Раҳим Ҳофиз деган халифаларимиз янгида кўча оғзига катта ўт кўюб, хабарга қараб оқ хабар ё қора хабарму ёки ҳаёт кўрмак муяссар бўлур, деб турганларида, бирдан кўчадан чиқиб бордук, ана кўринг, йиғи-сиғи, ҳар ким ўз боласига қулочини ёзуб йиғламоқ, қарийб бир ярим соат йиғлашуб, сўнгра бизларни ва бирга борганларни тўйдуруб, фарси аҳвол бўлди. Гўёки биз муҳорабадан келганбиз.

Бу муҳораба Ботур Тўрани(нг) аскар йиққандан бўлгон эди, ўзлари қочиб кетиб, Тўрақўрғон фуқаросини бадном қилдилар. Мунда эски сипоҳлардан бир неча ададлари анча-мунча етушуб, Муҳаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўқ чиқаруб, Тўрақўрғонни ҳам икки кун отув қилдилар. Охируламр ҳар кўчада неча-неча кишилар шаҳид бўлуб, эртаси жумъа куни юрт катталари маслаҳат қилиб, мусолаҳа сўрамоқға Гловачўбга боруб, бир хўкуз, бир сабад нон қилиб, уламодан мулла Абдулвоҳид қози, бойлардан Раҳматуллоҳ бой, фуқародан Ашурбобо оқсоқол - булар чиқиб, Ўрдада турган сараскарга борганда Гловачўб буларга қаттиқ сиёсат қилиб, онда тилмоч илан сўзлашиб, дебдурки: «Нимага эртароқ чиқмадинг ёки тезроқ келмадинг, мунча одам ўлмас эди» деганда, жаноби қози дебдурларки: «Кеча бизни фуқаролар қўймади, ўзимизча чиқмоқ бўлсак, фуқаролар бизларни ўлдурур эди, мана ўзлари толиби сулҳ бўлдилар, эмди келдук» деганда, айри соқол тўра жаҳлдан тушуб, насиҳатга ўтуб: «Русия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фуқаролик қилсаларингиз, сизларни бой қиладур, агар жанжал чиқарсаларингиз мана шунга ўхшаган отув қиладур. Фуқароларга айтинглар, сиз(га) подшоҳдан инъом бериладур» деб, ярошиб, Тўрақўрғонга беш юзча солдатни қўюб, ўзи Намангонга кетган эди. Намангон халқи ҳам бузулуб, атрофдан келган мусофирлар кўб бўлуб, яқин бир ой бекорга хужум-хужум (бўлуб), бул тўғрида Гловачўб қўлидаги солдатлар Андижонда Фўлодхон деган чиқиб, юртни ғалва қилиб эди. Ани босмоқ учун кетган эди. Намангонда озроқ муҳофаза соддат бор эди. Бу фуқароларни эски нодон сипоҳлар машварат қилиб, хужум қилган эди. Охируламр Гловачўб Андижондан ярадор бўлуб, Намангонга келган эди. Кўрдикки, халқни(нг) атвори бузук, бекор ғалва, муни босмоқ учун хабар чиқардикки, эрта отув бўладур, кўчага бола чиқмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб кўчада кўрунганни отмоқ бўлдилар. Ҳамма қоч-қоч, кўб мусофирлар хонақоҳ, масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан кируб, кўб кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою уқалони(нг) сўзини олмай, ҳар ким ўз олдиға маст кишидек ўзига ўзи бир иш қиладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турган, уламолар қози мулла Турсун, Муҳаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, оят, ҳадисга қаранглар, китоб бу қилган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бул ғазот эмас!» деб насиҳат қилсалар, мастдек муштини кўтарган тўкмоқ, чўянбош кўтарган жуҳалолар бирдан: «Урунглар, бул киши Русиядан ришва олган!» деб қозикалон домлани отдан йиқитиб шаҳид қилдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни ала ҳолиҳим кўюб юбордилар.

Валҳосил, ўша отувдан сўнг Намангон тинчиди. Ўшал вақт куз вақти хижрий 1293—94 эди, қавс чилласи бўлса керак. Намангон тамом Русия давлатига ўтди. Бу ишлар, яъни беҳуда фасодлар сабаб ўз аҳлимизни(нг) беилм ва бефикрлигидан бўлди.

Тарихлар ғамни тоза қилур, ва лекин мундан аҳли андиша кишилар ибрат олурлар. «Хайр ул-калом қаллиҳи»³³ деб яна ўз мақсадимизға боролук. Сўз Худоёрхон чиқиши, Фарғона Русия давлатига ўтуши эди. Насриддинхон Хўқандда мустақиллан бўлуб турган эдики, баногоҳ,

³³ Хайр ул-калом қаллиҳи - сўзнинг яхшиси қисқасидир.

Марғинон тарафдан Фўлодхон деган киши бош кўтаруб, шуҳрати чиқди. Бул киши Муродхон деганни(нг) ўғли эмиш.

ФЎЛОДХОН ИБН МУРОДХОН

Атоси Муродхон, бир ҳафта хон бўлуб, Мусулмонқули кўлида ўлган эди. Кўрдиларки, Хўқанд хонсиз, бир жасади жонсиз қолди. Қирғиз, қипчоқдарҳол хонзода бўлмаса ҳам отини хонзода кўюб, мақсадлари фасод, оқибатлари биъс ал-миҳод, атрофу акнофдаги талабгорларни йиғиб, уч-тўрт кун ичинда инқилобчи халқлардан кўб бўлуб, шаҳар катта бўлуб, Насриддинхон ҳам буларни(нг) фитнасидан хавф қилуб турган эдики, мулла Абдурахмон офтобачи муқовала илан боруб, Фўлодхонга муъинлик тариқида боруб айдики: «Эмди ишимиз қийин бўлди, бул сафар Русия илан уруш ихтиёрини манга бергил, мундан Ўрунбурға суруб боруб, шуҳратим чиқсун ёки майдони ҳарбада ўлугумни бир чуқурга тиксун!» деганда, Фўлодхон кўзидан ёш чиқиб, бажонидил қабул қилиб, хазинасида бор ақчасини чиқоруб жўнатди. Марғинондан офтобачи Хўқандга Насриддинхонни(нг) олдиға келди. «Хўқандда устувор турунг, ман урушға кетдим!» деб мундан жўнади. Фўлодхон уруш тўғрисида онти ақид ва қасами шадид ичиб, урушмоқ бўлуб, Хўжандга келди. Анда ҳеч иш қилмай, балки бутушуб, Фўлодхонни тутуб бермак бўлуб, Хўжанддан қайтуб Марғинонға келди.

Офтобачи сўнгидан Русия келди. Офтобачи Марғинон катталаридан кўб кишини(нг) исмини ёзиб: «Фўлодхонни тутуб берсангизлар, сизларға ҳеч гап, ва илло, отулурсизлар!» деган хатни тутуб олуб, Фўлодхон хатга исми ёзилган ким бўлса, бирин-бирин тутуб келтуруб сўйди. Мана, бор хазинасини бериб ишонган кишини(нг) аҳволию қилган муқофоти!

Валҳосил, офтобачи қочиб тоғларда юрди. Русия Хўжандга кирганда Насриддинхон истиқбол қилиб олди. Хўқандға олиб кирди. Байъат қилган сабабдан Насриддинхонни жойида кўюб, Марғинона жўнади. Анда, Фўлодхон деган кишини манга тутуб беринглар, деб бир атосини Фўлодхон ўлдурган сипоҳни эҳсон ила буюрди. Ани тоғдан тутуб келдилар. Марғинонда баланд дор қилиб осди. Офтобачи, агарчандики, шунча фасод қилган бўлса ҳам, Русия илан урушмаган сабабдин Ўринбурғ тарафига юборди. Бу ўртада Валихон тўра деган бир девона киши чиқиб, Намангонға Русия кирибдур, ғазот қилурман, деб Балиқчи қалъасига келиб, фуқарони беҳуда поймол қилди. Намангонда Ботур тўра деган киши чиқуб, Тўрақўрғонни оттурди. Фўлодхон фитнаси тўғрисидин Искоблұф лак пули солди, яъни иштароф Марғинонға содди. Булар ҳаммаси ўзларини бефикр, беилмлиқ, сиёсати аскариядан беҳабарлигимиздан. Ахлоқ йўқ, тадбирсиз ҳукумати мусулмонияда қонуни аскарый йўқлиги сабаб, зоҳирый ва ботиний ирода Аллоҳға марбут.

Валҳосил, Хўқанд хонлари маҳв бўлуши Саййид Муҳаммад Худоёрхонни(нг) ўз фуқароларини беихлослиги, иккинчи, умароларни(нг) муҳолафати, чунончи, офтобачи, учунчи, Русия илан ўрталариндаги савдогарни(нг) моли йўқолганликни жавобгарлиги сабаб бўлуб, Тошкандға Кауфман генерал губернатур олтмиш адад отлик қазоқ аскар юборуб чақирганлиги, бу сабаблар илан Хўқанддан жўна-моқ муқаррар бўлуб, кўчлар юклаб, етти ароба танга, асбобу адавот, беклар ва ойимлар, жами саксон ароба кўч илан жўнади. Бу сўзлар ровийси хонни(нг) хуфяси ва ҳам маҳрами асроридур, Мулла Ориф мулаққаби ба Рикобдан ва ҳам хон илан бирга борган маҳрамлардан.

ХИКОЯ

Хўқанддан чиқуб, Маҳрамга бордук. Анда ўрдага тушдук, Мулла Маъруф додхоқ бирга хонга жой қилиб бердук. Биз илан эллиқ адад маҳрамлар бирга ва қазоқ аскарлар алоҳида қўндилар. Кечаси хон ухламади, хафалиқдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади.

Олдига чой олиб кирдим: «Таксир, такдир, нима қиламиз, хафалик ва ғамга солманг ўзунгизни!» десам, хон: «Эй нодон, сан ўз ишингга машғул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Ман фуқарони(нг) оёқ ости бўлгани учун хафаман. Мани(нг) ниятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан кўчуб, Маҳрамдин жўнадук. Исфисорга қўндук. Кеча ётуб, эртаси жумъа куни Хўжандга боридди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом қилиб дедики: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, эмди сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, эмди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб келганда бизни яқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз!» деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, эмди сиз ҳам кўрарсиз!» деди.

Хон ғайратга кириб: «Сан қандоғ муртадсан?» деди. Ул ҳам: «Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни аёғ ости қилдинг!» деганда, хон қилич суғуруб, ул ҳам қилич олганда қазоқ аскарлар хонни муҳофазат қилиб, жўнатуб юборди³⁴.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбоғ деган жойга қўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўрани(нг) ҳовлиларига қўндук. Анда ул кун турдук. Акрамхон тўра илан Мирзо Ҳаким Тошкандга кетган эканлар. Алар келгунларича таваккуф қилунди.

Рикоб айтур: «Хон мани хилват қилиб дедики: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошканд(га) бор, олти минг танга пул ол, мундан Пискатга бор. Оллокулга хатни бер, янги от берсун, Тошканд(га) боруб, Саййид Азимбойга айтгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомала учун шофий сўз керак».

Анда ман жўнадим. Кечалаб бир маҳрам илан жўнаб, Пискатга бордим. Кечаси тун ярми эди. Яъқуббек ўғли Ҳаққулибек ҳовлисига қўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим... Ҳаққулибек уйқуда экан, дарҳол уйғониб чиқди, хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатинг» деган экан. Дарҳол ошга буюруб, тўйдуруб, янги от бирла отлануб, Пискатдан жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Саййид Азимбой ҳовлисига келдим. Бой ҳовлида экан. Омонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб турубдурлар, — дедим. — Сизга илтимослари бор» деб хонни(нг) хатини бердим. Кўруб, афсус қилди. Кўз ёши қилди, дедики: «Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомга етадур?» деди. Дарҳол хизматкорлариға буюрди: «Ароба қўш!» Каласкасини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борму?» деб. Ман дедим: «Олти минг танга пул бор эди». «Хўқанд тангаси бўлмайду!» деб тангани жавонга қўйдук. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир тўрани(нг) ҳовлисига кирдук. Хизматчиси хабар қилди, ичкари кирдук. Бой илан омонлашиб бўлуб, бир неча калима бой русча сўзлашда тўра ўрнидан туруб, жавондан бир китоб олиб, варағлади. Охири бир сатра сўз ёзди. Саййид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзинг!» деб. Ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал губернатур хонни кўргани келур, омонлашур, сўнгра айтурки: «Государ импературни бориб кўруб келасиз!» дер. Зинҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга нойиб қўиуб, сўнгра борурман», десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга чопдим. Келсам, хон Пискатда Юнус мингбошини(нг) ҳовлисида экан. Дарҳол кириб, салом бердим. Хилват қилиб, сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз Тошканд боргунча яна боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул куни отланиб, Тошкандга чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойга келдим. Яна хон аҳволиға афсус деб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб, закунчи уйига олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, ўшал

³⁴ Бу икки «Русия либосида»ги зобит полковник Жўрабек Қаландар қори ўғли (1901 йилдан генерал-майор) ва полковник Бобобек эди. Улар 1870 йили Худоёрхондан рус босқинчиларга қарши курашда ёрдам сўраб Қўқонга келганда, уларни Худоёрхон банди қилиб, генерал гу-бернатор фон Кауфманга топширган эди. Мулоқотда шу воқеага ишора қилинган.

аввалги сўзлар мазмунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйтепадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!» дедилар. Отландим. Тўғри келиб Арфа бозорида бир боққа кўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошканд фуқаролари сайлга чиққандек бизни кўргали келур эрдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Гловочўб боғига кўндурдилар. Ул ерда уч кун турдук. Мажмуъи беш кун Тошкандда бўлуб, тўртинчи куни ярим подшоҳ, яъни Кауфман келур эрмиш, деб шуҳрат бўлди. Хон бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар. Оқ чой ичар эрдилар. Маҳрамлари чой олиб кирди, ичмадилар. Бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар, танҳо ҳеч кимга гапирмай, бул тарикада тонг оттурди.

Эрта(си) қиём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замоне ўтуб эдики, бир қанча отлик қазоқ аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга кирдим: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» дедим. Хон ҳеч индамай, каравотда ўлтуриб эрди. Ярим подшоҳ келди, эшикдан кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилдилар. Ярим подшоҳ қўл узатди. Хон қўл берди. Хонни қўлини ушлаб туруб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч перовод (таржима) қилди: «Губернатур, хон ҳазрат, сиздан илтимос қиладур, бизни государ импературни кўруб келмоқингизни» деди. Хон билотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнидан қилични ўшал хон ўлтургон уйни деразасини(нг) ойнасига секингина урди, ёнига солди. Хайр-хўш қилди, қайтди-кетди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулло Маъруф додхоҳ, Мирзо ҳоким фармоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракат илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?» десам, хон: «Ўшал сўзлар такрор эди, аммоки мани тилим муҳолафат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим, — деди. —Иш қўлдан кетадурган бўлганда фуқаро муҳолиф бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим!»

Ҳаммамиз бирдан хафа бўддук. Йиғи-сиғи, кўз ёши бўлди, фойдасиз. Ўшал кун генерал губернатур дарҳол қоғоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбурға жўнасулар!» деб. Хон тақдирга тан қўймоқ, эмди ҳаракат маслаҳат бўлди. Хонни раъйи бекзодалар ва ойимларни Тошкандда қўйуб кетмоқ маъкул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйуб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида олти юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб, Чимканд борганимизда, анда бу хафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бировлари илан ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўқандға қайтди. Хон илан қолган кишилар бирга кетди. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳовлисига тушти. Бекзодалар ва аёлларга алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун аҳли аёллари илан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар (билан) бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир қўнуб, Сурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айт-дики: «Боринг эмди. Ҳар қайсиларинг(нг) аҳли аёлларинг бор, алар олдида бўлунглар. Бизни(нг) бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар!» Ҳар қайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики, чунончи, мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсаба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган кул, олтинчи — Муллача деган кул, еттинчи — Мирзабой деган сағира, саккизинчи — Тожи маҳрам деган, биз илан йиғлашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз қайтдук деб.

Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний хон маҳрамлариндан, бул киши ҳикоят қилдилар андан уёнги ҳолларни.

Ҳаж сафарига боргонда Жиддада бир киши бир неча кун ҳамқўш бўлуб, неча кун мусохабат

бўлган, Худоёрхонни хизматчиси Ҳожи Муҳаммаджон деган баён қилди. Кобилдан то вафотиғача бўлгон ҳолларни ровийси ул эди. Нурмуҳаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада қўймай, мамлакатга бораилуқ, деб бирга олиб келган киши эди. Бу таърихдан ўн саналар муқаддам вафот қилди. Бул воқеа шундоғ эканки, офтобачи ҳажга бормоқ бўлиб жўнаганда хон айткан эканки: «Ўшал тарафдан бир тадбирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага така солдурамиз», деган экан. Мулла Абдурахмон офтобачи Жидда шаҳридаги Ҳожи Содиқбой Конибодомийни олиб келган экан. Ҳамма ишларини қўюб, хон йўқлаган, деб ул киши келганда хонни(нг) давлатлари авжида экан, Ҳожи Содиқ афандини чақируб, хонга манзур қилганда зиёфат қилиб, сарупо беруб, қуруқ хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларида боис нима деганда, кўб кўрумсиз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон: «Бой, Худо хоҳдаса, хизмат буюрамиз» деб жўнатган экан.

Ҳожи Содиқ Жиддага жўнаб кетгандан кейин офтобачи: «Тақсир кўб катта бой экан, манга бир така бино қилиб, сарфини манга маълум қилинг деганда дарҳол қилур эди, такага боб жойни ҳам олуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўрумсиз киши экан, манга унча писанд бўлмади» деган экан. Бу такага тайинланган ақчани масковчилардан Иброҳимжонбой дарҳол эшитиб, хонга келиб: «Тақсир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, муни(нг) йўли бор» деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдурки: «Маккага така солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга қўйуб, икки чанд қилиб, сўнгра юборуб қилдириш даркор эди» деганда, хон: «Ани ким қиладур?» деса, мазкур Иброҳимжон бой: «Одам кўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана, биз ҳам бажо қиламиз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъқул бўлуб, дарҳол икки минг тиллони чиқаруб, Иброҳимжон бойга таслим қилубдур. Ул киши бу ақча билан Масков боруб, боҳузур айш қилиб ётган эканлар, хон Хўқанддан чиқиб, Ўринбурга боруб, анда туруб қолганда, ўзлари алоҳида қўра олиб: «Маккага борсак, бизга бир така солмоқ учун ақча лозимдур, Иброҳимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, олдуруб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бул хил бўдци, мамлакатдан келдук, ҳажга борсак, эмди, ўшал такани ўзимиз солсак, ўшал амонат пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берибдурки: «Эмди ул бенизом шаҳарда ҳар иш ва ҳар маслаҳат сўз қилмоқ анда қолди, сиз мандан ақча талаб қилганда бир хужжат даркор, тегишли ерга кўрсатинг, мана судялар бор, топшуринг, — дебдур. - Хужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмоқни фойдаси йўқ» деганда хон айтубдурки: «Ҳоло гап шулму?» деганда: «Ҳов, гап шул» дебдур. Хон: «Хўб-хўб, бой, бўлди, бале бизни эшитган амин кишидан чиққан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Ўринбурғда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб, шикорга боруб, бир неча кунлар шикорда қолиб, яна келиб, неча вақт ўтгандан кейин боруб шикорга уч кун-тўрт кун, бир ҳафта юруб бориб-келиб юриб бир куни овда бир қазоқ ёфисга кира қилиб, Русия тупроғидан йигирма тўрт соатда чиқармак бўлиб уч юз сўмга шарт айтиб жўнаб, бир суткада Эрон худудига ўтқузган экан. Анда шоҳ Амир Насриддиншоҳ экан. Анга хат юборуб, сўзлашганда хонни кирмакига қабул қилмай, тўғри Афғон тупроғига ўтуб, Афғон амири Абдурахмонхон ҳам олмай, тўғри Ҳиндистон тарафига ўтган экан. Бир кичкина бош катта ер юзига сиғмай, эмди Худо ва пайғамбарни(нг) даргоҳидан умид этуб, тўғри Афғонистон ичи илан Пишовар тарафига юруб, Пишоварга кирганда ҳамшаҳарлари истиқбол (қилиб), тўғри Пишоварга кириб, Гўрканд деган эски ўрдага тушган экан. Анда неча ҳамшаҳарлар зиёфат қилиб, сўнгра Лот тарафидан бир маъмур келиб, Худоёрхон аҳволларини сўраганда, оддидаги нодон бефикрлар маслаҳати илан, мазкур маъмурга нима муомала қиламиз, деганда бири дебдурки: «Насоро улуғларидан ҳеч имдод ёки ҳуқуқи маъош сўраш даркор эмас» деб, маъмурни саволига ҳеч талаб ва ҳеч арз йўқ деганда, маъмур бул киши «Фарғонанинг хони эмас, бир ваҳший киши» деб, Лотга ропурт ёзуб қайтарган экан.

Пишоварда хон тушурган ўрдани тамошо қилдук, Абдулкаримбек ўрдасини(нг) олдида гулзор, яхши жой эди. Пишовардан Бўмбайга жўнайдургон бўлуб, хожибошилар Бўмбайдаги

ҳамшаҳарларга тилигром юборуб, хонни истикболига ҳожибошилар чиқиб, Аҳмадобод деган шаҳарга чиқиб, хонни олиб келиб тушургон ҳожибошини ўз оғзидан эшитилди. Ҳожи Муҳйиддин Бухорий, Ҳожи Юсуф Али Марғинович, қори Абдулҳаким Марғинович, Ҳожи Абдулкарим Ғузорий ва неча ададлари хонни олиб боруб, алоҳида уч ошиёналик бир кўноқи банголага тушурган экан. Сўнгра Бўмбайда неча кунлар тамошо қилдуруб, сўнгра хон жўнамоқ бўлганда, Жиддага тилигром беруб, хонни истикбол қилиб олмоққа эълон этганларида, Жиддада ҳамшаҳарлар каттаси Ҳожи Содиқ Афанди бўлуб, ул киши ҳамма гумашта ва одамларига амр қилиб, хонни Яламлам деган эҳромгоҳга боруб, олиб келмоқ учун буюрган экан. Хонни Бўмбайдаги ҳожибошилар бир минг рупия жамлаб беруб жўнатуб, неча кун дарёда юруб эҳромгоҳга йигирма адад киши Яламламга истикбол қилиб, кичкина ўт ёпурға тушуб, дарё ичинда хон тушган ёпурға боруб, қоғозларини кўрсатуб, копитанлар шоти кўюб, ёпурға олганларида, хон буларни кўруб, таажжуб қилуб, бу дарёни(нг) ичинда бухорий ҳожилар қайдин чиқдилар, деб турганда, ҳаммалари юқорига чиқиб, хон илан мулоқий бўлуб омонлашганда, хон сўрубдурки: «Сизлар қайдин чиқдиларингиз?» деб. Булар жавоб дебдурларки: «Таксир, Жиддадан чиқдук» деганда: «Жидда яқинму?» десалар: «Таксир, бир ярим соатда кўринур» деб, чой ичиб ўлтурганларида йироқдан баланду паст оқ иморатлар кўруна бошлаб, «мана Жидда кўрунди» деб, яқин борганда ёпур йироқда лангар ташлаб ҳожилар хонни заврақга солуб олуб сўзлашибдурларки: «Сизлар қайдин, мунда нима ишда?» Булар жавоб берибдурларки: «Таксир, биз ўз қулларидан Хўқанддан, Марғиновдан ва Андижондан, ҳаммамиз фарғоналик, мунда тижоратда машғулбиз» деб, гумрук, яъни дарё лабидаги божхонага борганда, Ҳожи Содиқ афанди хонни(нг) гувоҳномаларини олиб тайёрлаб турган экан. Дарё лабида гумрукхонада хон илан мулоқот бўлиб, турк маъмурлари Фарғона хони насли эмиш, «боқалам» деб тамошо қилиб турганда Ҳожи Содиқ афанди тўрт адад фойтунларни тайёрлаб, фойтунга хон бирлан Ҳожи Муҳаммад Содиқ афанди ўлтуруб, тўғри Жидда растаси илан юруб, ўзини кўноғига қўндурган экан. Анда неча кун туруб, кўб хурсанд қилиб, охируламр бир кун кечаси чой ичиб ўлтуруб, хон мезбон Ҳожи Содиқ афандидан сўрайдурки: «Бой афанди, Хўқандга борганмусиз?» деганда, Ҳожи Муҳаммад Содиқ айтубдурки: «Таксир, камина аслим фарғоналик, Конибодомдан бўлурман» деганда, хон: «Яқинда Хўқандга борганмусиз?» деса, Ҳожи жавоб берубдур: «Хов, офтобачи ҳажга келганда мани олиб борган эдилар, хизматлариға бордим, фурсати хизмат бўлмади, буюрилмади, қариндошларни кўруб келганман, хизматлариға борганман» деганда, хонни ўшал, «Пакана, кўрумсиз экан» деб, оқчани савлатлик Иброҳимжон бойга беруб, ололмай, хафа бўлганлари ёдларига тушуб, бир қанча фикрга кетиб, сўнгра деган эканки: «Афанди, ҳукумат экан, одамни сувратидан билиб бўлмас экан, бизни(нг) амин билган кишиларимиз хоин ва қаллоб кишилар экан, бизга маъкул бўлмаган кишилар амину мусулмони комил кишилар эканлар, қўлиға иш бериб, имтиҳон қилмай, чунончи, мана бизни(нг) бошимизга келдики, Иброҳимжон бой масковчи сизга юбориб, така солмоқ бўлганда, тадбир илан икки минг тиллони олиб, охири инкор қилди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўғрида сиздан хижолатман» деганда, бой дарҳол: «Таксир, ҳеч хижолат бўлмасунлар, мана, олдингизда турган жойни така учун олуб борган эдим, офтобачи кўрган эдилар. Алҳол ҳам мумкиндур. Таксир, Фарғона аҳли учун бир така солмоқ кўбда катта гап эмас, ҳоло ҳам буюрсалар қилурмиз» деб, тасаллийи хотир қилган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтмиш ёшларинда бўлган, кичкина, соҳиби ақл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд такасини муқобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Мисрлик хотунидан Крсим исмлиқ ўғли мактаби эъдодияда ўқур эрди. Ёшлиқда вафот этди. Хонни тушурган кўноқларини кўрдук.

Валҳосил, хонни уч кун зиёрат қилдургандан сўнг, Маккага тилигром бериб, далилга хонни(нг) келиб турганини билдурган экан. Ажала туяларга миндуруб жўнатганда далиллар

Сафо ила Марва ўртасинда бир ўрдаи эски бор экан, анга кўндирган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хўжа Калон эшон Намангоний мужовир бўлиб эканлар. Ул киши илан ўғиллари Юсуфхон тўра ва Омон халифа бирга экан. Бир куни хон Ҳарамда ҳар кун кўриб Ҳазрати эшон марҳумийга изҳори хурсандлик қилиб: «Алҳамдулиллоҳ, мақсади аслийга восил бўлдим» деб беш вақт номозларини Ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни Ҳарамдан хон чиққанда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вақти зобидлар ургучини олиб бориб, ҳибс қилиб, сўнгра хонни иложхонага олиб бориб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу ургучи Намангонда фуқаросидан тўрақўрғонлик Солиҳ саркор деган Ортуқ саркорни(нг) ўғли экан. На учун ўз хонингни урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишига саркор эдим, Намангонни танобини йиғиб берганимда хазинага зарар қилгансан деб, мани ҳовли ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётликда бир қасос олмақ мақсадим эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим, урдим» деганда, тўрт йил ҳибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда: «Ман афв қилдим» деганда, икки йил ҳибсда қолган экан. Хон айтибдурки: «Ман Намангонда Муҳаммад Аминбек деган ҳоким қўйган эдим, бул кишини ҳар нима қилса ул қилгандур, ман андан хабарим йўқ» деб жавоб қилган экан.

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни таклиф қилган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтибдурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайлук деб қистайдур. Бунга бир маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтибдурларки: «Эмди сиз жанобни ҳукуматларингиз қирқ йил бўлиб, ҳукмронлиғ мунча муддат салтанат сурган киши хавоқини Хўқандда йўқ, мунга шукр этилса бўлур. Ва ҳам насиба бўлиб Ҳарами мухтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Оллоҳдур. Буни(нг) шукрини бажо қилиб, эмди қолгон умрни Ҳарамда ўткарсалар яхши», деб айтганда хон: «Ман ҳам шундоқ ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз ҳолига қўймай, мамлакатга олиб кетмақ бўлиб, жўнаб кетган экан. Марҳумий ҳазрат Хўжа Калон Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг, тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарақ-туруқ қилма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқа Маккада туруб осойишда экан, Нурмуҳаммадни(нг) тарғибига унаб, охири яна Ҳиндустон ва Афғон илан юриб, дарёйи Амуга яқин Каррух деган ерда Эшони шаҳид деган Ислом шайхни катта муршидлари халифа Доруламон деган Эшон хонақоҳларига келиб, анда ҳужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб келмоққа кетганда хон яғрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳақимлари кесмақ бўлганда, ҳақимлар доруйи беҳуш бермоқ бўлганларида, қабул қилмай: «Ман умрумда беҳуш бўлган эмасман, хушёр турганимда кесаверинглар» деган экан. Анда ўткузуб, қўйиб, пиёлани(нг) оғзидек жойини кесиб олиб, дору қўйуб муолажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак жой қолганда хонни(нг) бетоблиги даража қилиб экан, анхўйлик Муҳаммадхон хожи яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сихат бўлмай, ахийри 1299 хижрийда Каррухда вафот бўлдилар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддада бизлар илан етмиш кун бир қўшда бўлуб туриб: «Ўзум қўлимда қўйдим, — дер эди. — Хон қабридан бир дарахт кўкарди, қаю хил дарахтлигини билиб бўлмайдур. Бир йил қабрда ётдим, сўнгра ҳажга ирода қилиб келдим» деб ҳикоя қилур эди.

Бар ҳар хол хонни Хўқанддан чиқиб, Ўринбурғда туриб, андин ҳажга боруб, қайтуб келиб вафотлариғача ўртаси саккиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан.

Хонни(нг) авлодларидан Насриддинхон, Муҳаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ўрмонбек ибн Яминбек, Фансуруллоҳбекдурлар. Булардан Насриддинбек ила Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек марҳум, бўлаклари мавжуддурлар. Чунончи, Муҳаммад Аминбек Тошқандда, икки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошқандадурлар. Ибн Яминбек, ул киши ҳам Тошқандда генерал губернатурни(нг) хос маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини(нг) катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар.

Бул киши хон акалари Сўфибегимни(нг) ўғилларидурлар. Кўб музаввиқ сўзлашадурган муфаррих кишидурлар. Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтларда булар илан ҳар йилда бир маротаба мусоҳабатлар қилуб турамыз. Биз ёшлиқдан иттиҳодмандлигимиз Ибн Яминбегим иладур. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган ошонларида марҳамат қилуб келурлар, биз борурмыз, мувосалат бор. Булар ҳаммалари Тошкандда алоҳида-алоҳида ҳовли-жой, ҳар қайсилари деҳқончилик ва тижоратларга машғулдурлар, ва баъзилари ҳукумат ишида машғулдурлар.

Бу Хўканд тарихини хатм этуб, бу Фарғонада бўлмиш шаҳарларни(нг) энг қадимий ва энг ободи бўлган Андижон тарихини ёзмокқа иштиғол этдук ва бу ерга етдук. Вассалом.

ТАРИХИ АНДИЖОН

Андижон лафзи асли Андигон бўлса керак. Бу Форсistonдан қўшулгондур. Чунончи, «бандигон» ёки «мардигон» дегандек, форсийда «гон» - «лар» ўрнида, «мардлар» ёки «озодагон» — «озодалар» деган сўздек, «Андигон» — «андилар» деган сўз. «Анд» турк уруғини(нг) ўзбекларини айтур. Бул ҳам форсийлар тарафидин айтилгон бўлиб, асли Андижон форсийлар, яъни эронийлар қўлига ўтмасдан аввал ҳам бор эди. Чунончи, тарихи «Қутадғу билик»да ёзибдурки, Ўғузхоннинг Хиндустонга юргонининг зикрида айтур. Ўғузхон тамоми лашкари мўғуллар илан Талас ва Сарём келди. Тошканд ва Самарқанд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб уруша билмайдилар. Улуғ шаҳар ва маҳкам қалъаларга беркиндилар. Ўғузхон Тошканд ва Сарёмни ўзи қамаб олди. Туркистон ва Андижонга ўғлонларини юборди. Онлар 6 ойда Туркистон бирлан Андижонни олуб, атоси хизматиға келдилар, дейдур. Яъни Ўғузхон замонида ҳам Андижон шаҳар экан. Бу исм ила машхур экан. Ўғузхон Бўқухонни(нг) саккизинчи бобосидур. Яъни Бўқухон Афросиёбни(нг) мўғулча исмидир. Афросиёб лақаби фарран осие деган сўздур. Фарғонани Афросиёб бино қилди. Фарғонадан аввал Қубо бино бўлди, Қубодни(нг) вақтида. Аммоки Андижонни(нг) қайси подшоҳни(нг) биноси эканлигига мўътамад тарих ва маълумотимиз бўлмагандан бул тарихларға иктифо қилинди.

Тарихи «Қутадғу»дан мустафод бўлурки, Андижон тўрт минг йилдан муқаддам, яъни Ўғузхон вақтида шаҳар бўлса, андан аввал ҳам ободон шаҳар экан. Ўғузхон ҳазрати Нух алайҳиссаломни(нг) тўққузунчи ўғилларидур. Валҳосилки, Андижон Фарғона шаҳарлари ичинда энг аввалги ва қадимийдур. Андин Афросиёб вақтига келганда, Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Андижонни пойтахт қилиб, Кўникдар шахридин гоҳо Тошканд ва Андижон келур экан. Аммоки, афвоҳи носда қариялар сўзидурки, Андижон асли Одинажондур. Одинажон Афросиёбни(нг) қизидурки, анга ўрда ва боғ бино қилиб бериб, ани(нг) исмига тасмия қилиб эди. Одинажонни тилда бузуб, ағлоти авом ила Андижон қилган, дейдурлар. Бар ҳар боб бир эски шаҳар бўлуб, неча мартаба бузулуб, яна обод бўлуб, табодули замон ва инқилоби ошон илан тузалуб, бузулуб, обод бўлган эски шаҳардур. Аммоки, «Тарихи фаришта»да ёзилибдурки, Умаршайх ўғли Бобурхон Андижонга саккиз юз тўқсон тўққузунчи ҳижрийда ўн икки ёшида подшоҳ бўлди. Тарихи валодатиға шул тариқа назм қилибдур. Назм:

*Андар шаши муҳаррам, зод он шаҳи мукаррам,
Тарихи мавлидаш ҳам омад «шаши муҳаррам»³⁵.*

Аммоки, Умаршайх Мирзо душанба куни 14-муҳаррам рамазонда 899 ҳижрийда кабутархона тоmidан йиқилиб марҳум ўлдилар. Бобур Мирзо баиттифоқи умаро подшоҳ бўлди. Ул вақтда Аҳси подшоҳи Узун Ҳасан подшоҳ эди. Аммо Фарғонада Ҳасан Яқуб подшоҳ эди, дейдур.

1030 ҳижрийдаги зилзилада Аҳсикент бузулган. Зилзилада Андижон ҳам бузулган эди. Яна

³⁵ Муҳаррамнинг олтисида ўшал шоҳ мукаррам бўлди, Туғилиш йили ҳам «шаши муҳаррам» (муҳаррамнинг олтиси) бўлди. «Шаши муҳаррам»дан абжад бўйича Бобурнинг туғилган йили чиқади.

андин буён Русия тасарруфига ўтгандан сўнг тезроқ ободликка қадам қўйган эдики, 1316 ҳижрийда бўлган зилзила ҳаммани(нг) маълумидур. Анда яна зилзила бўлуб, бузулуб, ҳукуматдан им-додлар бўлиб, аввалгидан неча даража обод бўлган. Мундан аввалги ободликни билмак бўлган киши «Бобурнома» тарихини кўрса бўлур. Ерларини(нг) ҳосилдорлиги, саноатлари ҳаммаси Фарғона бобида ёзилиб ўтди, такрорга ҳожат кўрулмади. Бинобарин, сўзимиз татвил этмай, қаноат этдук.

ТАЪРИХИ НАМАНГОН

Намангон янгилик жихатиданму ёки биз аҳли ислом диний китобларга аҳамият беруб, тарихларга аҳамият йўқлиги сабаб, бу Намангонга ҳеч ким равшан тарих қилмаган экан. Бу сабабдан бир китоб кўрилмайдур. Қариялар оғиздан-оғиз эшитилуб, ҳадди тавотурга етуб, баёнида бўлак қилу қол бўлмай, ҳаммани масмуъи бўлган равшан сўзлар илан адо қилинадур. Чунончи, бу Намангон асли намангон эмасдур. Форсий лафзи бирла намакон — намак кондур. Муни(нг) маъниси шул эканки, бизни Чиғатой тилида асли гон йўқ, бу шеваи форсийдур. Чиғатойда «кон» ёки «гон» ё «қон» бўладур. Бу лафзи «гон» «кон»ни осон қилиб, «гон» дейдур. Ёки форсийлар ихтилоти ва ҳам бу боний лафзи форсий учун «гон» деб машҳур ва бу лафзда мазкур бўдди. Чунончи, Намангон аввали ҳолда, яъни мундан тўққиз юз йил илгари ерларда ҳеч ким бўлмай ётган биёбон — қўлтуз бўлуб, ул вақтда Бухоро хонлариндан Абдуллоҳхон бу Фарғона тарафларига келиб, ҳар ерга гоҳ сардобалар кавлаб, сакқойи мўъмининга чоҳларни(нг) тепасига гумбазлар қилиб, кўб халқга нафлик ишларни қилган хон экан. Ул киши бул Намангонни(нг) ерига келиб, алҳолда сардоба деган мадраса бордур, бир чуст ва бир аминлик маҳалладур, ул ерга тушуб, дарҳол сардоба кавлатиб, неча кунлар туруб, бир тарафи дарё ва бир тараф тоғ ҳавоси яхши учун бу ерга бир шаҳар бино қилмоқ бўлуб, ўз ичларидан бир оғолик мансабида турган кишини амр қилиб, шаҳар қилмоқ бўлганда, ўшал ерни(нг) дарё тарафи бутун шўр қўл бўлуб ётган туз экан. Бинобарин, намак кон деб, яъни туз кон деб атаган экан. Бу намак кон лафзини форсийда «гон» қилиб ёзуб, намак-конни намангон деб, бир «нун»и зоида илан Намангон бўлди, асли намаккондур.

Намангон таърихи Абдуллоҳхон тарихидур. Абдуллоҳхонни(нг) тарихи «замона хароб»дур, яъни тўққуз юз олтинчи ҳижрийда бўлубдур. Бу Намангон тўрт маҳалла бўлуб, биринчи маҳалла Сардоба маҳалласидурки, аввали Абдуллоҳ сардоба бино қилган еридур. Иккинчи маҳалласи Лаббайтағодурки, ани ваҳҳи тасмияси мулла Бозор охунд деган киши бор эканлар, ул кишини бир жиянлари бор экан.

Ҳар икки азиз ўрталари овоз етадургон масофат экан. Гоҳо жиянларини чақирганларида жавобан тағоларига «лаббай, тағо» деб овоз берганларида, аксар кишилар ул маҳаллани «лаббай тағо» маҳалласи деб атаб «лаббайтағо» мусаммо бўлган бир маҳалладур. Бир маҳалласини «Чукуркўча» дерларки, ул Намангонни(нг) ҳамма кўчасидин чукурроқ учун Чукуркўча тасмия бўлган. Ва бир маҳалласи Дегрезликдурки, ул ҳамма шаҳарларда бор бир жамоа қазон қуядургонлар келиб жойланган маҳалладур. Намангонни(нг) биносига тўрт юз йигирма етти йил, бул тарихдан ўтмаган бўлса ҳам, тезда обод бўлуб, авлиёйи киром ва машойихи изомлар бирлан мамлу бир шаҳар ўлуб, булардан сулуки алонияда муршид бўлган Анжир Фағнавий Намангондадурлар. Мулла Бозор Охунд ҳам Намангонда мадфундурлар. Машраб авлиёни(нг) ҳовлиси, туғулган ери маҳалли махсусдур. Машойихи киромлар зикрларин мунда қилмоқ бўлмади. Умр мусоада қилса, иншооллоҳ, алоҳида маноқиб қилинур.

Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмоқ лозим бўлди. Булардан Намангонни(нг) ғарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти қипчоқ хонларидан Аҳмадхон, яъни Шиғайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайи хон деб исм қўюб, бу лафз биносига таърих бўлган

экан, 851 ҳижрийда бино бўлган экан. Аввали вақтларда биносидин то Русия давлатига ўтгунча, бул Намангонни мақарри ҳукумат пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, эскилиги ва ҳам ҳаво жиҳатидин ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда, қўрғонлар қилиб, аскарари исломни(нг) ватан ва мақарри эди. Аммоки Тўрақўрғон деб машҳур бўлмоғи боний Шиғайхонни(нг) Яъқуб тўра ва Юсуф тўра деган икки ўғли. Бу қалъа хонга қўрғон қилган жиҳатдин Тўрақўрғон деб нисбат бўлган. Асл исми Қалъаи хондур, туркийси — Тўрақўрғон.

Аммоки, бул ўрда ичинда табаъалардан Шоҳ Абдулваҳҳоб деган киши мадфундурлар. Бирлари Намангонга чиқадургон кўча оғзида ётибдурлар. Ул киши исмлари Шоҳ Абдулазиздур. Ҳар икки азизлар Косон урушида келиб, бул ерда шаҳид қилган экан. Алҳолда ҳар икки азизни лақаблари ила зикр қилинур. Бирларини Қаровул ато ва бирларини Фалосбон ато дерлар. Қаровул ато ўрда ичинда, Фаласбон ато кўча оғзидадур. Яна бирлари Миришкор ато дерлар. Тўрақўрғонни(нг) жанубида тўрт чақирим ерда биёбонда мадфундурлар. Бул азизлар 94 ҳижрийдаги Жарир ибн Абдуллоҳни(нг) мўғуллар илан қилган урушида шаҳид бўлгон араблардурлар. Бу Намангонни(нг) ҳокимига қарашли тўрт қасабот ўлиб, Тўрақўрғон, Чуст ва Чаҳортоқ, Косон деган ерлар бўлуб, ҳар бири бир беклик ер эди. Намангонда Хўқанддан кўйиладургон бек ҳавоқини Хўқанднинг энг катта бекларига бу ўрун берилур эди. На учунки, аввали мақарри хонон ва пойтахтлиги сабабдан муни мўътамад ва жасур кишига берилур эди. Русия давлатига ўтгандан сўнг шаҳар бутун Намангон бўлуб, ҳокимлар ҳам, аскарари ҳам Намангонга нақл қилинур, Тўрақўрғон бўлустлик кишлок бўлуб қолди. Алҳолда ул қўрғон хабар ва ўрдадан асар қолмай, табодули даврон ва инқилоби омон бўлуб қолди.

Тўрақўрғонда икки хиштин мадраса, бир ҳаммом, тўрт пахта зовуд, ўн бешдан зиёда пахта сарой бўлуб, ўртасидан Косон сойи ўтадур. Суви тоза ва ҳавоси покиза бир қасабадурки, йигирма минг нуфуси бордур. Вассалом!

Таҳрир ва тасвиди Ибратдан, 1333 ҳижрийда. Яъни муаллиф дастқалами иладурки, 1916 милодий.

*Келди бошимга яхши бир омон,
Манго тавфиқ яротиб Субҳон.
Эрди Фарғона тарихи шуглим,
Таълиф эттим келиб манго даврон.
Исми таснифига бўлуб таърих,
Бекаму кўст лафзи бу «Фаргон».*

*Таммат,
1344—1925,*

Қалами Иноятхон Тўрақўрғоний валади Улугхўжа эшон марҳумий.